

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE ZNANOSTI
SMJER BIBLIOTEKARSTVO
ODSJEK ZA FILOZOFIJU
Ak. god. 2018./ 2019.

Petra Šiljeg

**(Auto)cenzura na primjerima filozofskih tekstova
Diderotove Enciklopedije**

Diplomski rad

Mentori: doc.dr.sc. Ivana Hebrang Grgić
doc.dr.sc. Goran Sunajko

Zagreb, rujan 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(potpis)

Sadržaj

Sadržaj.....	ii
1. Uvod.....	1
2. (Auto)cenzura	3
2.1. Povijest razvoja (auto)cenzure	5
2.1.1. Stari vijek.....	6
2.1.2. Srednji vijek.....	7
2.1.3. Izum tiska.....	8
2.1.4. Šesnaesto stoljeće.....	8
2.1.5. Sedamnaesto stoljeće i Francuska revolucija.....	11
2.1.6. Totalitarni režimi 20. stoljeća i 21. stoljeće	12
2.2. Načini izbjegavanja cenzure.....	15
2.2.1. Anonimnost.....	15
2.2.2. Pseudonimi.....	16
2.2.3. Autocenzura	16
2.2.4. Ezopovski – šifrirani jezik	17
2.2.5. Ostalo	17
3. Autocenzura – više od cenzure	19
3.1. Autocenzura u svakodnevnom životu	19
3.1.1. U knjižnicama	21
3.1.2. U znanosti	22
3.1.3. Posljedice autocenzure u svakodnevnom životu.....	22
3.2. Motivi i razlozi	23
3.3. Agent.....	24
3.4. Odgovornost.....	25
3.5. Javna i privatna autocenzura	27

3.6.	Demokracija	29
3.7.	Pisanje između redaka	31
4.	Francuska enciklopedija.....	34
4.1.	Povijesne prilike	35
4.2.	Primjeri Diderotovih tekstova	40
4.2.1.	Politička vlast.....	41
4.2.2.	Netolerancija	44
5.	Zaključak.....	46
6.	Literatura.....	48
	Sažetak	52
	Summary	53

1. Uvod

Autocenzura se pojavljuje usporedo s cenzurom, no dugo je vremena bila zanemarivana. Cenzura je toliko kompleksan spoj odnosa među individuuama, društvima i organizacijama; između riječi i slobode izražavanja, prisutna u svim aspektima ljudskog života. Zaokuplja filozofe, književnike, znanstvenike, političare i javne osobe. Zašto je to tako ipak nije čudno – dok je cenzuru moguće uočiti kroz određene zabrane i restriktivne mjere, autocenzuru gotovo je nemoguće otkriti. O njoj se najviše zna iz svakodnevnih iskustava ili iz priznanja autora. Stoga je teško donijeti kronološki pregled povijesnog razvoja autocenzure, no u tom se aspektu ona može pratiti kao dio cenzure. Naravno, povijest cenzure također je duga i komplicirana pa su tako za potrebe ovoga rada pregledno naznačene samo važnije točke kroz povijest koje se ističu kao relevantne za razumijevanje ova dva fenomena. Otkako je pisma, postoje i oni koji ga pokušavaju kontrolirati – cenzura na ovaj ili onaj način ostavlja velike posljedice na cjelokupan razvoj čovječanstva. Uvelike je zanimljiv period nakon izuma tiskarskoga stroja. Gutenbergova mašina prekretnica je k masovnoj proizvodnji, a ujedno i distribuciji pisane riječi. Što je knjiga šire dostupna, jeftinija i lakša za proizvesti, to je veći broj autora, tema i djela svakojake kvalitete i upitnih moralnih vrijednosti. “Opasna” riječ lakše je mogla doprijeti do značajnijeg broja ljudi, do velikog broja istomišljenika koji se bez ovog medija nikako ne bi mogli povezati. Međutim, razvojem ljudskog mišljenja raste i potreba za njegovim suzbijanjem. Kraljevi, crkvenjaci, moćnici i svi oni koji su zbog bilo kojeg razloga nečije djelo ili samog autora nastojali degradirati, tijekom stoljeća usavršavali su načine cenzure. Na ovome mjestu već bi se dalo nagovijestiti kako je autocenzura kulminacija razvoja cenzorskih metoda, no prije kulminacije potrebno je razumjeti što to cenzura zapravo jest i kako je izgledala u raznim povijesnim razdobljima. Pitanje nije jednostavno pa ni odgovor nije jedan i univerzalan. U prikazu se nakon toga razlaže pojam autocenzura: vrste i načini njezine provedbe, razlike između javne i privatne te razmatranje razloga zbog kojih bi netko posegnuo za takvim djelovanjem. Na kraju su analizirani specifični slučajevi određenog oblika autocenzure koji je zanimljiv u političko-socijalnom smislu. Primjeri koji se obrađuju su članci Denisa Diderota iz čuvene francuske *Enciklopedije* (*Enciklopedija ili razumski rječnik znanosti, umjetnosti i obrta, sastavljen od udruge učenjaka*).

Početna pretpostavka je da se autocenzura najčešće koristi kao način izbjegavanja režimske cenzure ili kako je to opisao Leo Strauss, kao umijeće pisanja između redaka¹ kojim autor

¹ Leo Strauss, *Progoni i umijeće pisanja*, Disput, Zagreb 2003., str. 12.

pokušava prenijeti svoju poruku do čitatelja zaobilaznim putem ujedno čuvajući svoj ugled i, u krajnjem slučaju, svoj život. Osim toga, cilj je pokazati da postoji više aspekata autocenzure i da od nje može biti puno koristi, kako za vlasti, tako i za same autore.

2. (Auto)cenzura

Za početak potrebno je utvrditi što je to cenzura. Diskurs koji se vodi oko definiranja ovoga pojma dvojak je – moguće je krenuti od predmeta ali i od konteksta određenih stavova o predmetu, točnije o pozitivnim i negativnim stranama cenzure. Otežana okolnost je što su oba ova diskursa, teorijski i normativni, slojeviti i mjestimično nerazumljivi. Svjedoče tome brojne definicije koje se mogu pronaći u raznim enciklopedijama, leksikonima i djelima. Sam pojam dolazi od latinske riječi *censura* koja označava procjenu imetka ili ocjenu. U Rimu je od 433. godine prije Krista do 85. godine, cenzuru obavljao cenzor koji je određivao količinu poreza na imovinu koji plaćaju građani, no imao je i ovlasti u procjeni morala građana pa je prijestupniku mogao ugroziti i čast.² Danas se ovo značenje modificiralo i zaokrenulo u drugom smjeru, no poveznica ostaje pitanje časti i ovlaštenje za nadgledanje. Ne postoji jedna univerzalna definicija. Primjerice, u enciklopediji *Britannica* stoji kako se cenzura provodi s mišlju o zajedničkom dobru. Tamo se ona određuje kao:

“Cenzura, promjena ili potiskivanje ili zabrana govora ili pisanja koja se smatraju subverzivnim za opće dobro. Do neke se mjere javlja u svim očitovanjima vlasti, no u moderno doba od posebne je važnosti u odnosu na vladu i vladavinu zakona.”³

Cenzura je ponajviše vezana za totalitarne režime, no oduvijek je postojala i u demokratskim zemljama gdje je najpoželjniji oblik reguliranja komunikacije i širenja informacija. Ili, malo drukčijim riječima, može ju se obilježiti kao sustavnu kontrolu slobode mišljenja, prisutnu u svim društvima kroz povijest pa do danas. Opširnija definicija koju navodi *Hrvatska enciklopedija* opisuje cenzuru kao sustav administrativnih mjera koje poduzimaju državne, vjerske, stranačke i druge vlasti protiv objelodanjavanja, čitanja, širenja i posjedovanja, slušanja i gledanja nepoćudnih i za društvo opasnih tiskanih i rukopisnih knjiga, filmova, videokazeta i slične građe te radijskih i televizijskih emisija, kazališnih predstava i dr. Tijekom povijesti pojavljuju se vrlo različiti oblici cenzure:

a) preventivna cenzura

b) autocenzura

² »Cenzura«, *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda: sv.2, C-Fob*. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1977.

³ George Anastaplo, »Censorship«, u: *Encyclopædia Britannica*, Encyclopædia Britannica, inc. 2018. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/censorship> (pristupljeno 15. 7. 2019.).

c) suspenzivna cenzura.⁴

Ova je definicija dovoljno inkluzivna da obuhvati širinu teorijskog okvira u kojemu se nalazi. Prije nego se taj okvir skрати, treba razmotriti još jednu kompleksnu sintagmu, a to je pitanje ljudskih prava.

Osnovna ljudska prava nose ideju prema kojoj svi ljudi, činom rođenja, stječu određena neotuđiva, prirodna prava. O njima nije postignut konsenzus, no danas se kao najvažnija smatraju: pravo na život, pravo na slobodu, na osobnu sigurnost te pravo na privatnost među koje se zasigurno ubraja i pravo na informacije, pravo na slobodu mišljenja i govora.⁵ Krovnom sintagmom, sloboda izražavanja, moglo bi se označiti sve ono što se, posebice u demokratskim zemljama, cijeni kao neophodno za razvoj i održavanje stabilnog društva. Međutim, čitava povijest čovječanstva ukazuje na to da se sloboda govora tijekom stoljeća podrazumijevala ipak samo na papiru. Sredinom 18. stoljeća prosvjetiteljstvo je na povijesnu scenu dovelo ideju jednakosti, slobode i bratstva kao izraza novih smjernica oslobođenja čovjeka.⁶ Razvija se ideja o pravu pojedinca na istinu. A ukoliko je krajnji cilj istina, utoliko nema mjesta cenzuri. Zato je ona u većini suvremenih društava zakonom zabranjena. Time se postiže iluzija o nerepresivnosti društva, no ne postoji takvo, pa ni ono demokratsko, u kojem se cenzura potpuno zaobišla. Danas joj je, za razliku od ranijih razdoblja, glavna karakteristika diskretnost. Dva najpopularnija načina su: autocenzura i tiha cenzura.⁷ Ta dva oblika svjedoče o povijesnom razvoju cenzure od grube i nasilne u finije i sofisticiranije vidove prinude. Tiha cenzura podrazumijeva zanemarivanje, zaborav, tiho bunketiranje, nefinanciranje i neobraćanje pažnje na sadržaje koji se žele ukloniti. Lako se provodi i vrlo je raširena.⁸ Povratkom na pitanje ljudskih prava, osvjetljava se konstantacija da je sve ono što je proizašlo iz prosvjetiteljstva u nekom obliku ostalo kao vrijedeće i danas.⁹ Sastavljani popisi prirodnih ili ljudskih prava, poput francuske *Deklaracije prava čovjeka i građanina* (1789), širila su načela prava postupno na sve muškarce, a onda i na žene i djecu. Čovječanstvo se, čak i kada se nije moglo dogovoriti oko toga što su to ljudska prava, složilo da ona ipak postoje. Ostalo

⁴ »Cenzura«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11246> (pristupljeno 12. 7. 2019.).

⁵ »Universal Declaration of Human Rights«, United Nations General Assembly, Paris 1948. Dostupno na: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (pristupljeno 12. 7. 2019.).

⁶ James Griffin, *On human rights*, Oxford University Press, 2008., str. 10.

⁷ Vesna Ivezić, »Lica cenzure. Sloboda mišljenja i kreativnost u uvjetima tržišno orijentiranog društva«, *In medias res* 5 (2016) 9, str. 1421–1438. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/170535> (pristupljeno 15. 7. 2019.), str. 1434.

⁸ Ibid.

⁹ J. Griffin, *On human rights*, str. 12–14.

je pitanje hoće li se svi držati dogovora koji je arbitrarno odredio kakva su ta prava te što će se sve u njih ubrajati.

S obzirom da konsenzus postoji i prihvaća se kao internacionalno stajalište, podrazumijeva se da je univerzalno priznato ljudsko pravo pravo na informacije i slobodu izražavanja. Čini to ideju cenzure još besmislenijom. U društvu gdje se uvažava sloboda individue, svejedno se može naći legalnih pokušaja prevencije uspostavljene slobode. Stoga nije čudno što se sve definicije cenzure ipak slažu oko jedne stvari – ona je restriktivna mjera, zabrana i način kontrole. Vrste zabrana i načini kontroliranja individua u pismu i govoru mijenjaju se s obzirom na povijesno razdoblje, vladajuću ideologiju i/ili religiju. Činjenica da onaj koji ima moć ima i mogućnost cenzuriranja drugih ostaje nepromijenjena. Koliko uspješno ili neuspješno ovisi o kontekstu situacije. Moćnici su većinom duhovne ili svjetovne vlasti, tj. određeni režim pa se tako cenzura dijeli prema onome tko je provodi (npr. državna ili crkvena), prema mediju ili mjestu provedbe (npr. cenzura u knjižnicama, filmu, književnosti, novinarstvu...) te prema načinu provedbe (npr. preventivna koja je u tom smislu najznačajnija, ali u novije vrijeme sve više prednjači autocenzura). Kroz povijesni pregled oslikat će se relevantni pojmovi ovih podjela.

2.1. Povijest razvoja (auto)cenzure

“Povijesno nas iskustvo uči da su misleći ljudi samim tim što misle i što tragaju za novim znanstvenim spoznajama i novim umjetničkim obzorjima prirodni neprijatelji onim društvenim snagama kojima je u interesu da se ništa ne mijenja. Neizbježan je sukob između onih koji pišu, tiskaju, raspačavaju i čitaju knjige i onih koji su ugroženi sadržajem tih knjiga.”¹⁰

Riječima A. Stipčevića, čiji je doprinos u proučavanju cenzure neizostavan, vrijedi započeti priču o postojanju suprotnosti mišljenja, oduvijek prisutnih u povijesti čovječanstva. Kao posljedica pluralnosti mišljenja ne manjkaju borbe za prevlast jedne ideologije. Uz borbe slijedi i postojanje cenzure. Godina i događaj kada je ona prvi put uvedena na nekom mjestu u svijetu nije zabilježena sa sigurnošću, no o nekim ranim slučajevima ipak postoje saznanja.

¹⁰ Aleksandar Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1997., str. 6.

2.1.1. Stari vijek

U starome vijeku nije bilo toliko izravnih aktova cenzure, no ona je ipak zabilježena, pogotovo kao ideja.¹¹ Već u antičkoj Grčkoj javlja se kod Platona misao da je cenzura potrebna kako bi se bolje odgojili te obrazovali zdravi i snažni mladići.¹² Ponajviše se to odnosi na cenzuru dramaturških djela koja se izvode u grčkom polisu. Zanimljivo je da se u grčkim komedijama mogu pronaći i prvi znakovi autocenzure. Dramatičari antike, Atenjani poput Aristofana i Eupolisa, dobro su pazili kako su pisali svoje komade jer su i zbog najmanje omaške mogli biti prognani iz Atene. Iako su pisali satiričke komedije u kojima su ismijavali suvremenike i tadašnje prilike u polisu, znali su gdje je najbolje za njih da povuku crtu; na primjer, pisanje o nepostojanju bogova zasigurno je odvodilo u nevolje pa se ta tema često izbjegavala.¹³ Uz dramatičare i filozofi su u antičkoj Grčkoj upadali u nevolje zbog svojih učenja. Nepokolebljivi mislilac Sokrat sukobio se s vladajućom demokracijom zbog filozofiranja kojim je oko sebe okupljao intelektualce i tako "kvario mladež".¹⁴ Ugrožavao je postojeću društvenu strukturu i osuđen je na smrt. No čak i kada mu je jedini spas od sigurne smrti bilo opovrgavanje vlastitih stavova, Sokrat ostaje čvrsto pri svome. On se odbija autocenzurirati. Njegova smrt i kajanje Atenjana koji su ga osudili dokaz su o vrijednosti slobode govora.¹⁵

Nadalje se činom cenzure mogu smatrati ratna spaljivanja knjižnica. Najpoznatiji primjer, dakako, je uništavanje Aleksandrijskog muzeja i knjižnice u 3. stoljeću prije Krista.¹⁶ Katastrofalno uništenje najveće središnjice znanstvene, kulturne i umjetničke djelatnosti u starom vijeku snažno je utjecalo na napredak društva. Nekoliko puta uništavana i obnavljana, knjižnica i muzej dokaz su važnosti pisane riječi, kulturne baštine i znanstvenih istraživanja. Sljedeći poznati slučaj dolazi iz Kine, car Qin Shi Huangdi [Ch'in Shih Huang-ti], iz dinastije Qin, koji je ujedinio cijelu današnju Kinu u 2. stoljeću prije Krista, prvi je poznati car koji je bez milosti uništavao knjige i pisce koje je smatrao opasnima. Na to ga je ponukalo ponašanje

¹¹ Mary Whitlock Blundell, »Self-censorship in Plato's republic«, *Apeiron* 26 (1993) 3-4, str. 17–36.

¹² Platon, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb 1997, str. 70–100.

¹³ Han Baltussen, Peter J. Davis, *The Art of Veiled Speech: Self-Censorship from Aristophanes to Hobbes*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015., str. 20.

¹⁴ »Sokrat«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57022> (pristupljeno 5. 9. 2019.).

¹⁵ H. Baltussen, P. J. Davis, *The Art of Veiled Speech: Self-Censorship from Aristophanes to Hobbes*, str. 75.

¹⁶ »Aleksandrijski muzej i knjižnica«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1556> (pristupljeno 12. 7. 2019.).

učenih ljudi koji su, umjesto da hvale i veličaju njegove velike pothvate pisali puno više pamfleta i rasprava protiv njega i njegovog načina vladanja.¹⁷

Važan akter cenzure u starom vijeku je jedan od najvećih rimskih careva, August. Njegovo nezadovoljstvo Ovidijevim erotskim pjesmama rezultiralo je izbacivanjem svih pjesnikovih djela iz knjižnice. Ovidije je k tome i prognan iz Rima ali se ipak “popravio” pa mu je dopušteno da se vrati. Pjesnik je prema nekim navodima sam pokušao uništiti svoj rad, no srećom, nije uspio učiniti ništa rigoroznije od revizije i čišćenja svojih djela¹⁸ demonstrirajući i ovdje rani oblik jedne vrste autocenzure.

2.1.2. Srednji vijek

Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva i s usponom kršćanstva, nadzor nad proizvodnjom knjiga uzima upravo kršćanstvo koje zbog dobre regulacije proizvodnje nije imalo potrebu za radikalnim mjerama cenzure. Tek pred kraj ovoga razdoblja popularno je čišćenje – ono je metoda prepravljanja koja čuva knjige od potpunog uništenja. Može se naći u svim povijesnim razdobljima, pogotovo u 16. i 17. stoljeću. Ispravljanje tekstova prezentiralo se kao druga prilika za pisce koji su iz neznanja ili neinformiranosti o političkim i društvenim situacijama svoga doba, pa možda čak i iz gluposti ili nepažnje, napisali nešto što se nimalo ne slaže s ideologijom vremena ili se samo smatra štetnim i opasnim.¹⁹ Ukoliko su to bili pisci koji inače nisu iskakali kao problematični i ukoliko im je u djelo zalutala jedna ili malen broj nepoćudnih misli, utoliko ih je trebalo informirati o počinjenoj grešci te im dopustiti da ju isprave. Ako iz bilo kojeg razloga, npr. smrt, to ne bi mogli učiniti oni, umjesto njih su ispravke mogli činiti drugi. Međutim, najefikasniji su ispravci od strane samih autora. Ključ čišćenja je diskretnost, jer ako autor dobrovoljno ispravi tekst u budućnosti je teško sa sigurnošću utvrditi je li taj ispravak bio po slobodnoj odluci autora ili po naredbi cenzure.²⁰ Diskretnost ide na ruku onome tko provodi cenzuru. U specifičnim događajima kroz povijest, na mnogo je mjesta bilo ključno za cenzora da javnost ne zna, ili barem ne može dokazati njegovo postojanje. Čišćenje je nesumnjivo začetak autocenzure ili čak primjer nametnute autocenzure, one koja je u potpunosti u interesu cenzora.

¹⁷ Aleksandar Stipčević, *Sudbina knjige*, Naklada Benja, Lokve 2000., str. 90.

¹⁸ H. Baltussen, P. J. Davis, *The Art of Veiled Speech: Self-Censorship from Aristophanes to Hobbes*, str. 12.

¹⁹ Aleksandar Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1994., str. 54, 55.

²⁰ Ibid., str. 56.

2.1.3. Izum tiska

Budući da je izum pisma jedna od najvećih prekretnica u povijesti čovječanstva i razvoju ljudske misli, izum tiska neizmjereno je korisna nadogradnja i prilog pisanoj riječi. Kad je 1455. Johannes Gutenberg dovršio tiskanje *Biblije* zauvijek je promijenjen način na koji se ideje i kultura šire svijetom. U početku, Crkva je, svjesna moći pisane riječi, tiskarski stroj smatrala snažnim oruđem u promicanju kršćanske dogme širim masama. Međutim, tiskarsku prešu nije bilo jako teško napraviti pa su to iskorištavali protivnici Crkve i tako su tiskali što god su htjeli protiv nauke i životnih stilova crkvenjaka. Značajan je podatak kako je prije tiska u Europi bilo između 200 i 300 tisuća rukopisa, pretežito u samostanskim, sveučilišnim i privatnim knjižnicama gdje su bile teško dostupne, a u 50-ak godina nakon otkrića nove tehnike umnožavanja taj broj raste na oko 20 milijuna primjeraka tiskanih knjiga.²¹ Knjige su značajno pojeftinile, postaju šire dostupne i tematski obuhvaćaju sve šira područja pa tako jača potreba za boljom kontrolom tiskane riječi. Crkva brzo djeluje i počinje izdavati dekrete i zabrane protiv tiskanja pojedinih djela. U konačnici, tiskarski stroj je znatno otežao kontrolu i pljenidbu, kako rukopisa, tako i sve većeg broja raznovrsnih knjižica koje je gotovo bilo tko mogao tiskati. Očekivano, zabranjene knjige, pamfleti i spisi bili su zanimljivi i privlačili su pažnju kupaca pa ih se tiskalo i zbog zarade tiskara. Veće zarade poticale su ih na sve veće umnažanje. Crkvene i državne vlasti polako gube kontrolu nad radom tiskara u čemu niču temelji preventivne cenzure. Prethodile su joj dvije intervencije, direktno s vrha katoličke crkve koje su rezultirale 1501. bulom pape Aleksandra VI. u kojoj on ozakonjuje preventivnu cenzuru.²²

2.1.4. Šesnaesto stoljeće

Šesnaesto stoljeće prava je prekretnica, zaoštava se borba protiv tiskane riječi. Za ovo razdoblje karakteristična su 4 osnovna mehanizma cenzure: preventivna, spaljivanje knjiga, popisi zabranjenih knjiga i obavezni primjerak.²³ Martin Luther započeo je lavinu spaljivanja knjiga 1520. godine, učinivši to s knjigama kanonskog prava i s papinom bulom kojom je

²¹ A. Stipčević, *Sudbina knjige*, str. 360.

²² »Cenzura«, *Hrvatska enciklopedija*.

²³ Ivana Hebrang Grgić, »Cenzura: neizostavan čimbenik razvoja ljudske misli i društva«, u: Miroslav Tuđman (ur.), *Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2008., str. 135–166.

osuđen. Luthera je izopćio papa, a Wormskim ediktom ga i car šalje u prognanstvo.²⁴ Neke od prvih popisa zabranjenih knjiga objavljivali su svjetovni vladari ugledavši se na engleskog kralja Henrika VIII., koji je jedan takav popis 1526. sastavio od 18 štetnih knjiga, a kasnije je nadopunjen s još 17 djela.²⁵ Crkva slijedi odmah nakon toga. Značaj crkvenih popisa, a posebno objavljivanje *Index Librorum Prohibitorum*, godine 1559. neizmjereno raste. Na ovom poznatom popisu našlo se više od 4 000 naslova i autora poznatih kao protivnici Crkve. Od ateista, heretika, luterana, astrologa i kvazi-znanstvenika, naturalista, književnika koji su obrađivali seksualnu problematiku, filozofa čija su se mišljenja protivila s Crkvenim, do nekih autora za čije je razloge uvrštavanja na popis danas teško razumijeti, poput La Fontainea i njegovih *Basni*, na popisu su, među ostalima, Dante, Boccaccio, Hobbes, Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot, Locke, Descartes, Kant i dr.²⁶

Prema nalogu pape Klementa VIII. uz izdanje *Indexa* iz 1586. tiskale su se *Instrukcije* za točno ispravljanje i čišćenje štetnih dijelova iz onih knjiga koje nisu potpuno zabranjene, ali se trebaju korigirati.²⁷ Dakle, već spomenuto čišćenje knjiga u ovom razdoblju postaje službeno. Pruživši autorima instrukcije, cenzorski režim ogradio se od mogućih pritužbi za nejasne zabrane i ograničenja. Svatko tko je htio, mogao je već sam sebe cenzurirati i prije slanja djela u tisak razvijajući tradiciju autocenzure sve više i više. *Index* je doživio brojne promjene i nadopune, a posljednje je izdanje izašlo 1948. godine. Službeno je ukinut tek 1966. godine. Tijekom svog izlaženja, zapravo je postizao vejentov učinak posluživši protivnicima Crkve kao vodič za knjige koje treba pročitati.²⁸ Od Tacita preko Miliona pa do Diderota, uočava se trend porasta zanimanja za djelo koje je zabranjeno. Fenomen ovdje opisan nazvan je vejentov učinak prema Fabriciju Vejentu, a zabilježio ga je Tacit.²⁹ Vejent je, za Neronova doba, bio autor pogrdnih pamfleta u kojima se rugao svećenicima i senatorima. Karakterizirale su ih brojnost i aktualnost, a kao što se događa i s današnjim vijestima, nakon što bi se pojavio novi, prethodni su padali u zaborav. Ili bi barem to bio slučaj da vlasti nisu napravile kobnu pogrešku. Zabranile su njegova djela, a Vejenta prognali iz Rima. Nakon toga dogodilo se upravo suprotno od onoga što su htjeli postići – skrenuvši pažnju na njegovu “opasnost”, javnost se u

²⁴ »Luther, Martin«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na:

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37627> (pristupljeno 12. 7. 2019.).

²⁵ A. Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, str. 81.

²⁶ »Index Librorum Prohibitorum«, *Wikipedia: the free encyclopedia*. Dostupno na:

https://hr.wikipedia.org/wiki/Index_Librorum_Prohibitorum (pristupljeno 12. 7. 2019.).

²⁷ I. Hebrang Grgić, »Cenzura: neizostavan čimbenik razvoja ljudske misli i društva«, str. 141.

²⁸ Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1985., str. 497.

²⁹ A. Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, str. 202.

nju htjela samostalno uvjeriti. Umjesto da bude zaboravljen, Vejent je postao vrlo popularan.³⁰ Iako po njemu nosi naziv, Vejentov učinak nije jedini slučaj kroz povijest kada se dogodio ovakav kontra-učinak. Cijela je praksa popisa zabranjenih knjiga bila dvosjekli mač za one koji su ih zabranjivali. Čak je i Diderot primijetio ovaj trend i komentirao:

“Jer zapažam da, što su zabrane strože, to im je veća cijena, tim veću znatiželju pobuđuju pa se zato više kupuju i čitaju.”³¹

U 16. stoljeću nastao je i koncept obaveznog primjerka. Točnije 1537. francuski kralj Franjo I. naredbom iz Montpelliera tražio je da se u kraljevsku knjižnicu dostavi jedan primjerak svake tiskane knjige.³² U početku svrha prikupljanja obaveznog primjerka bila je isključivo cenzorska i mnogi vladari su je ubrzo prihvatili kao najbolji i najsigurniji način kontrole tiska u zemlji. Nakon toga obavezno su se morali registrirati svi nakladnici, novine i časopisi dok su urednici takvih publikacija postali odgovorni za ono što tiskaju.³³ Prikupljanje obaveznog primjerka, danas je poznato kao način očuvanja i zaštite kulture. Figura urednika zadobivala je sve veći značaj. Oni su ujedno i cenzori, moraju poznavati sve zakone, propise i atmosferu u kojoj se objavljuje. Ovakva uloga urednika još je jedan primjer onoga što bi se danas nazvalo autocenzurom. Urednici popularnih medija, tada, baš kao i danas, morali su dobro poznavati zakone, običaje i nepisana pravila zemalja u kojima su djelovali. Njihova je zadaća, kako im to i titula nameće, da uređuju i određuju koliki rizik s obzirom na stanje u društvu vrijedi poduzeti svaki put kada nešto odobre za tisak. S obzirom da se najčešće bave izvještavanjem javnosti o vitalnim događanjima u društvu, urednici su ti koji mogu stvoriti i zatomiti informacije.

Najzad u 16. stoljeću, u moru knjiga koje su se manifestirale nakon Gutenberga pojavljuju se i bibliografi koji pokušavaju prikupiti čim više podataka o knjigama i tako žele olakšati učenim ljudima snalaženje kroz svu novu tiskanu literaturu. Dva poznata sastavljača bibliografija, Konrad Gesner i Antonio Possevino pristupili su tom poslu potpuno različito.³⁴ Gesner je 1545. sastavio prvu opću bibliografiju svih dotad poznatih rukopisa i knjiga pod nazivom *Bibliotheca universalis*. Njegovo je stajalište kako bibliografija mora sadržavati sva poznata djela, čak i ona objavljena anonimno, bez obzira na njihov status u društvu. Godine 1593. Possevino

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., str. 203.

³² I. Hebrang Grgić, »Cenzura: neizostavan čimbenik razvoja ljudske misli i društva«, str. 141.

³³ A. Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, str. 39.

³⁴ Aleksandar Stipčević, *Cenzura u knjižnicama*, Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Zagreb 1992., str. 149.

sastavlja selektivnu bibliografiju, *Bibliotheca selecta*. Njegovo je stajalište da se popisati trebaju samo ona djela koja su korisna.³⁵ Korisnost je u ovom slučaju određena tadašnjim socijalno-političkim prilikama te je zapravo služila u korist crkvene cenzure. Iako je Possevino tako udario temelj preporučenim bibliografijama koje su se pokazale značajnima pojedincima zainteresiranim za specifične teme, u isto je vrijeme stvorio i oruđe za cenzuru. Uskraćivanje informacija o postojanju literature iz specifičnih područja postaje čest i efikasan način provođenja cenzure.³⁶ Učinkovito je ne govoriti o nepoćudnim knjigama. Uz izostavljanje iz bibliografija, lišavanjem informacija ili zabranom reklamiranja, izlaganja, citiranja teško je knjigu učiniti popularnom i pristupačnom, a upravo je to cilj cenzure. Autori počinju ozbiljno smišljati načine kako da svoja djela objave s autentičnim idejama koje su suprotne uvriježenom viđenju, a da izbjegnu oštru ruku cenzure.

2.1.5. Sedamnaesto stoljeće i Francuska revolucija

Dugi niz godina Inkvizicije i tajnih istražnih postupaka u europskim zemljama otežale su borbu za slobodu izražavanja, kako u pisanim, tako i u vizualnim umjetnostima, filozofiji, politici i kazalištu. Europa je u stalnim previranjima, vode se brojni ratovi, ali i razvijaju počeci moderne znanosti. Na temeljima racionalizma i metode Renée Descartesa raste odvažnost u eksperimentiranju i većoj znanstvenoj produkciji.³⁷ Grade se bolje ceste pa se unapređuje i povezanost među gradovima, a tako i znanstvena komunikacija. Nove ideje šire se brže nego ikad, s njima i težnje imućnih aktera da se ne događaju prevelike promjene. Zbog toga je čišćenje djela i dalje veoma prisutno, a u pojedinim zemljama reperkusije javnih istupanja protiv vrhovnih vlasti toliko su rigorozne da ih se pod svaku cijenu želi izbjeći. Nastupa razdoblje prosvjetiteljstva, posebno istaknuto upravo u Francuskoj, gdje unatoč postojanju cenzure, nove ideje jednakosti, slobode i tolerancije, ulaze u sferu javnih prostora. Glavnu cenzorsku silu opet predstavlja Crkva, no ni ona nije mogla zaustaviti filozofe u njihovu radu i objavljivanju. Nakon Francuske revolucije postojalo je opće pozivanje na potpunu slobodu tiska, no u praksi nije baš tako i bilo. Napoleon je i dalje rigorozno zabranjivao spise koji su okarakterizirani kao nemoralni. Godine 1811. smanjio je broj tiskara u Parizu s 400 na 60 jer je taj broj uistinu bilo lakše nadzirati. Zločinom se smatrala prodaja knjiga političkog

³⁵ Ibid.

³⁶ A. Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, str. 156.–158.

³⁷ Ivana Hebrang Grgić, *Časopisi i znanstvena komunikacija*, Naklada Ljevak, Zagreb 2016., str. 16–19.

sadržaja bez dopuštenja vlasti, a nisu bila ni neobična suđenja knjigama – na optuženičkoj klupi našli su se klasici poput *Madame Bovary*, *Cvijeće zla* i *Tajne naroda*.³⁸

2.1.6. Totalitarni režimi 20. stoljeća i 21. stoljeće

Totalitarni režimi 20. stoljeća: komunizam, fašizam i nacionalsocijalizam ukidanjem političkog pluralizma te opasnim ograničavanjem ljudskih sloboda, razvili su strog i okrutan režim cenzure. Preventivna cenzura prednjačila je kao glavna metoda regulacije javnog mišljenja. Prvenstveno se odnosila na dnevne medije i novinare. Zato su baš oni pribjegavali autocenzuri u trenucima kada je opasnost za njihov život bila na kritičnoj razini. Cenzura ima snažnu ulogu u kreiranju ideologija kao sustavna kontrola slobode mišljenja.³⁹ Znao je to Lenjin, čija je supruga Nadežda Krupskaja, osobno osigurala da javne knjižnice budu očišćene od vjerskih knjiga, a kasnije je s ponosom pisala kako su police knjižnica ostale gotovo prazne.⁴⁰ Primjer SSSR-a (1922–1991), izvrstan je primjer cenzure u knjižnicama. Ona se implementira različito, ponekad i nesvjesno: nabavnom politikom, izostavljanjem knjiga iz bibliografija, uskraćivanjem informacija o knjigama korisnicima, čišćenjem knjiga i slično. O nabavnoj politici jedne knjižnice najčešće odlučuje glavni odgovorni knjižničar koji mora promišljeno odabrati koju građu i u koliko primjeraka želi imati u knjižnici. A. Stipčević u svom djelu *Cenzura u knjižnicama* pravi razliku između selekcije i cenzure. Selekcija je “izbor knjiga što ih tržište nudi jedino na osnovi potreba knjižnice, kvalitete tih knjiga i posebno na osnovi potrebe kruga stvarnih ili potencijalnih korisnika knjižnice”.⁴¹ Dok cenzuru određuje kao “sustav mjera koje poduzimaju vlasti ili oni koji tu vlast predstavljaju za sprečavanje javnog iznošenja ideja i mišljenja koje vlasti drže oprečnim svojim interesima, odnosno onim moralnim i društvenim normama koje vrijede u određenoj sredini i vremenu”.⁴² Bez obzira na tu razliku, činjenica je da nekom sposobnom knjižničaru ne bi bilo teško izmanipulirati ili izbijeliti linije između ta dva postupka. Nabava knjiga za knjižnice oduvijek je predstavljala izazov te je u jednu ruku uvijek bila svojevrsna cenzura – teško je nabaviti sve naslove, a pogotovo je teško odvojiti novac za knjige koje možda nisu poželjne.

³⁸ A. Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, str. 157.

³⁹ V. Ivezić, »Lica cenzure. Sloboda mišljenja i kreativnost u uvjetima tržišno orijentiranog društva«, str. 1425.

⁴⁰ Ivana Hebrang Grgić, *Kratka povijest knjižnica i nakladnika: s kodovima i aplikacijom*, Naklada Ljevak 2018., str. 163.

⁴¹ A. Stipčević, *Cenzura u knjižnicama*, str. 30.

⁴² Ibid., str. 30.

Osim izbacivanja knjiga, formiraju se zatvoreni i nedostupni fondovi. Knjige se nalaze u knjižnicama, no do njih mogu doći samo oni s posebnim dopuštenjem.

Nije bilo neobično ni sastavljanje popisa zabranjenih knjiga. Hitler je, na primjer, gotovo odmah nakon što je preuzeo vlast u Njemačkoj 1933., uz pomoć nacističkih studenata sastavio Crni popis na kojemu je bilo 71 “ozloglašeno” ime. Umjesto zabranjenih autora, tiskale su se ogromne količine nacionalsocijalističke literature koje su, kada su savezničke vojske porazile i zauzele nacističku Njemačku stvorile velike probleme, no ubrzo je ta literatura popunila nove crne popise i krenulo je s njezinim uništavanjem.⁴³ “Nevidljiva” cenzura koja je gospodarila ovim režimima utjerivala je strah u kosti te sve više tjerala autore na autocenzuru iz straha za vlastiti život. Oni koji su provodili i bili prisiljeni na autocenzuru trudili su se čuvati svoje originalne i necenzurirane rukopise. No, nedvojbeno, cenzura ostavlja trag na kulturnom, društvenom i političkom tijelu naroda. Spaljivanje knjiga, započeto još u starome vijeku, kao neizostavan i efikasan način uništavanja pisane riječi tijekom povijesti, nije preskočeno ni u 20. stoljeću – štoviše tada doseže svoj vrhunac. Utemeljuju se cenzorski uredi, a uz to su pogoršani i načini progona pisaca, nadzori nad tiskarama, nakladnicima i, dakako, samim autorima.⁴⁴ Sve je to ponovno u povijesti zahtijevalo kreativne autore koji su dovoljno vješti u osmišljavanju načina kako zaobići cenzuru.

Još kasnije, u društvu 21. stoljeća promijenile su se vrijednosti društava, a pogotovo su pogođena društva liberalno-kapitalističke orijentacije gdje je glavno načelo borba za profitom i moći. Kapitalizmu pogoduje tiha cenzura, usmjerena na stvaranje privida i izmišljanje stvarnosti s ciljem da takvo što građani internaliziraju kao istinu. Uvjetovana je i usmjerena potrebama tržišta. Događa se neobičan fenomen da se sadržaji koji se prezentiraju javnosti određuju prema preferencama vlasnika medija, ili zbog sredstava za proizvodnju informacija, raznih znanstvenih, kulturnih, obrazovnih, političkih i sličnih sadržaja.⁴⁵ Na najvećoj skali, aspekte ljudskog stvaralaštva zapravo regulira tržište. Sustavima nadziranja i indoktriniranja stvara se svijet kontrolirane i prividne slobode, a poricanje postojanja cenzure također je dio ideološkog postupka jer se na tiskare, nakladnike i urednike može djelovati uskraćivanjem ili davanjem financijske potpore, raznim kaznama i uputama, a ako se što štetno ipak nađe objavljeno lako je otpustiti ili suspendirati odgovorne. Kao problem određenog političkog

⁴³ Ibid., str. 95.

⁴⁴ »Cenzura«, *Hrvatska enciklopedija*.

⁴⁵ »Self-censorship«, *Wikipedia: the free encyclopedia*. Dostupno na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Self-censorship> (pristupljeno 10. 8. 2019.).

trenutka, ali i široki društveno-povijesni fenomen prisutan i u suvremenim demokratskim i informacijskim društvima, cenzura je nastavila ugrožavati slobodu mišljenja i izražavanja. Argument protiv cenzure bazira se na tome da ona koči napredak umjetnosti, književnosti, znanosti i tehnologije, tj. na tome da je cenzura kočnica napredka ljudskog društva uopće. Paolo Sarpi, veliki protivnik cenzure, shvatio je da problem nisu toliko knjige koliko misli koje se formiraju iz čitanja knjiga.⁴⁶ Suprotno uvriježenom mišljenju, cenzura nije samo zabrana objavljivanja, ona je i kritika, odgovornost za javnu riječ.⁴⁷ Iz nje je moguće izvući i korist. Potrebu za cenzurom propovijedat će mnogi diktatori i klerici, a naći će se i pokoji umjetnik koji je za vrijeme najveće cenzure u svojoj zemlji postigao tolike kreativne uspjehe; zahvalit će se režimu na poticaju da razmišlja izvan okvira, da sagleda stvari iz drukčijeg kuta i da nađe nove načine kako da se izrazi.⁴⁸ Ovi prvi, međutim složit će se ipak s Mussolinijem:

“U totalitarnom režimu, a takav nužno mora biti režim koji se rodio iz jedne pobjedonosne revolucije, tisak je dio tog režima, snaga u njegovoj službi... Talijanski tisak je Slobodan zato što služi jednoj ideji i jednom režimu. Slobodan je jer u okviru zakona koje je režim donio može obavljati i obavlja, ulogu nadzornika, kritičara i pokretača.”⁴⁹

A samim time, jasno je da negativne strane ipak prevladavaju pa će se u duhu prosvjetiteljskih ideja, u ostatku svijeta ipak više zagovarati načini izbjegavanja cenzure. Borba se vodi različitim smicalicama, podvalama, lukavstvima, korektnim vladanjem i slično, a sve ove tehnike vode do usavršavanja autocenzure:

“Autori koji imaju što novoga reći, koji se odluče pisati nekonvencionalne, protudržavne, protuvjerske i tomu slične knjige, moraju iz iskustva prošlih vremena naučiti kako da sve to napišu i da usto ostanu živi odnosno da imaju što manje neprilika s organima vlasti.”⁵⁰

⁴⁶ A. Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, str. 204.

⁴⁷ Josip Grbelja, *Cenzura u hrvatskom novinarstvu: 1945 – 1990.*, Naklada Jurčić, Zagreb 1998., str. 213.

⁴⁸ U nacističkoj Njemačkoj upriličena je izložba *Izopačena umjetnost* kojoj je ideološki zadatak bio pokazati brojna remek-djela avangardne umjetnosti, osobito ekspresionističkoga slikarstva jer, budući da odstupaju od optimističkoga i idealnoga režima, na apstraktan način pokazuju ljudsku bol, patnju, očaj i besperspektivnost čovjeka suvremenoga doba. Umjetnici su nad svojim djelima vršili autocenzuru i počeli slikati režimu prihvatljive motive, uglavnom vezane uz slavnu i herojsku prošlost Germana.

⁴⁹ A. Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, str. 190.

⁵⁰ A. Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, str. 10.

2.2. Načini izbjegavanja cenzure

U djelu *Kako izbjeći cenzora*, Stipčević na jednom mjestu prikazuje načine borbe protiv cenzure. U njih spadaju mnoge metode među kojima se mogu naći lukavi i podmukli postupci manipuliranja vlasti ili zavaravanja i suradnje s cenzorima, kao i manje javni načini poput anonimnih objavljivanja, šifriranog jezika, pseudonima te naravno, autocenzure. Koliko su se mijenjali i zaoštravali načini provedbe cenzure, toliko su s druge strane autori razvijali metode zavaravanja cenzora i potpunog izbjegavanja cenzure. Održavanje mirnog i nekontroverznog života naporima koji ne bi imali veze sa sadržajem djela koja su pisali, neki autori pokušali su imati dobre odnose s vlastima. Ovakav način skrivanja na najočitijem mjestu, rezultirao je postojanjem tzv. dvorskih ili režimskih pisaca.⁵¹ Oni su prakticirali balans između podilaženja vlasti i održavanja dobrih odnosa sa širom publikom. Neki pisci išli su tako daleko da su služili kao pisci u sjeni za moćnike dok su neki pisali hvalospjeve vladarima. Slično hvalospjevima, pisane su posvete i poslanice u knjigama – obraćanje nekom moćniku služi kao dobra zaštita. Za ovakvim metodama trebalo je posezati oprezano jer su granice između uzajamne koristi i pukog podilaženja cenzorima vrlo tanke, pogotovo jer uvijek postoji mogućnost od prevrata ili revolucije koje na vlast dovode nova lica s novim idejama i novim oblicima cenzure. Tražiti jasne upute od vlasti o tome što i kako treba pisati uvijek je korisno, a za vješte autore ovo je izvrsna prilika da izmanipuliraju onoga kome se suprotstavljaju. Mjera koja se pokazuje očitom je suradnja s cenzorom.⁵² Tijekom povijesti zabilježeni su primjeri ove metode, najčešće u slučajevima kad se suradnja razotkrila. Tako je na primjer cenzor Tercier pomagao Montesquieu prepoznajući značaj njegovih rukopisa i ublažavajući svoje cenzuriranje. Nažalost, zbog toga su obojica kažnjeni.⁵³

2.2.1. Anonimnost

Klasičan trik je ne potpisivati radove. Anonimno objavljivanje je najstariji, najuobičajniji i najsigurniji način zaštite autora.⁵⁴ Ne potpisivanjem ni na koji primjerak djela, pa tako ni na rukopis, mogućnost da se nikada ne otkrije identitet osobe koja je zaslužna za nepoćudno djelo postaje golema. S druge strane, piscima to ipak nije drago jer žele da se nekad, kasnije, makar nakon njihove smrti, otkrije njihova genijalnost. Sljedeća prepreka je u tome da

⁵¹ Ibid., str. 10.

⁵² A. Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, str. 28.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid., str. 61.

anonimnost, kontradiktorno, privlači puno pozornosti pa se tako nešto što bi inače prošlo nezapaženo, može učiniti sumnjivo i vrijedno pregledavanja. Ipak, tiskalo se puno anonimnih djela, među kojima najviše pamfleta. Pamflet kao mali, lako prenosivi spis, najčešće političkog karaktera, ujedno i jeftin te lako nabavljiv, postao je opasna prijetnja raznim oblicima vlasti i crkvenim veličinama.⁵⁵ Pogotovo u vrijeme prosvjetiteljstva, anonimni pamfleti puni kritika utjecali su na javno mnijenje. Nekim autorima problematičan je njihov prepoznatljiv stil – ponovno je primjer Montesquie i djelo *O duhu zakona* koje je objavio nepotpisano, no cenzori su lako prepoznali autora prema njegovu karakterističnom stilu. Vlasti su svim silama željele spriječiti izdavanja anonimnih djela pa se to odrazilo porastom djela objavljenih pod pseudonimima, šiframa ili inicijalima.

2.2.2. Pseudonimi

Pseudonim je također pokušaj skrivanja pravoga identiteta autora. Riječ dolazi od grčkog pseudónumos (ψευδώνυμος), što je u prijevodu "lažno nazvan". Pseudonim je naprosto izmišljeno ili iskrivljeno ime kojim su se umjetnici koristili još od antičkih vremena kako bi izbjegli progone policije zbog svojih nepoćudnih radova. U Rimskome Carstvu, pseudonime su koristili autori pogrdnih spisa o caru Augustu. Njihova upotreba smanjena je u srednjem vijeku zbog snažnih nadziranja Crkve, no nakon 16. stoljeća ponovno im raste primjena.⁵⁶ Dobar su primjer francuski prosvjetitelji. Neki od njih koristili su se i s više od jednog pseudonima – npr. Voltaire se služio s njih 137.⁵⁷

2.2.3. Autocenzura

Ukratko je autocenzuru dovoljno opisati kao reakciju autora na represiju ili kao pokazatelja vrlo represivnih režima, ali i kao pokazatelja samo vrlo represivnih postupaka društva u nekim domenama, (npr. umjetnosti, znanosti).⁵⁸ U kontekstu pisane riječi ponekad je sredstvo autora da unaprijed zaštititi sebe i svoj izričaj od okrutnih posljedica progona vlasti, religijskog režima ili svekolike javnosti. Dok u nekim situacijama autori, od želje da im ideje

⁵⁵ »Pamflet«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46356> (pristupljeno 20. 7. 2019.).

⁵⁶ »Pseudonim«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50903> (pristupljeno 20. 7. 2019.).

⁵⁷ A. Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, str. 69.

⁵⁸ V. Ivezić, »Lica cenzure. Sloboda mišljenja i kreativnost u uvjetima tržišno orijentiranog društva«, str. 1426.

dopru do čim većeg broja ljudi, sami sputavaju svoj jezik na onaj primjeren za mase. Dakako, autocenzura je mnogo više od toga, no kada razmatramo obranu od režimske cenzure možemo ju smatrati samo načinom zavaravanja cenzora. Štoviše, kao takva je i više nego zanimljiva za daljnje istraživanje.

2.2.4. Ezopovski – šifrirani jezik

Pisanje ezopovskim jezikom podrazumijeva inteligentna i lukava pisca, ali i inteligentna te sposobna čitatelja. Pišući šifrirano, kroz alegorije i metafore, autor ostavlja mjesta interpretaciji i nada se da će zavarati cenzora, a čitatelja potaknuti na razmišljanje.⁵⁹ Cenzore je potrebno uvjeriti da autor nije mislio ono što je mislio i da je krivica samo na onima koji su u djelu otkrili to što autor nije mislio.⁶⁰ Vrhunac pisanja ezopovskim jezikom neminovno je bio u SSSR-u, posebice između 1917. i 1941. godine. U tom povijesnom razdoblju narod je stekao takvu vještinu čitanja između redaka kao nikada do sada.⁶¹ Problematično u ovakvom pisanju su preočite aluzije na vlast ili stvarne osobe. Primjer iz književnosti je Orwellova *Životinjska farma*, no Orwell se nije ni morao puno bojati Staljina jer je on bio daleko od Engleske.⁶² Teže je, naravno, onima koji su pisali o svojoj državi dok su u njoj i živjeli. Šifrirani jezik definitivno zavrjeđuje biti spomenut kao samostalna metoda, no nakon proučavanja autocenzure mogao bi se svrstati u njezine tehnike ili im barem treba priznati mnoge međusobne povezanosti.

2.2.5. Ostalo

Pored gore predstavljenih mjera, vrijedno je spomenuti i pisanje “za ladicu”, tj. potajno djelovanje s namjerom ne objavljivanja, ali s nadom da će se rukopis ipak pronaći i obznaniti. Zatim, vođenje dnevnika ili memoara – način dokumentiranja pravih i istinskih misli, u medij koji je teško zaplijeniti, a lako sačuvati. Poznate su lukavštine kojima se pod izlikom prepravljanja tiskarskih grešaka mijenjaju rukopisi nakon dobivenog odobrenja cenzora, zatim čuvanje necenzuriranih rukopisa, izdavanje djela u inozemstvu, odricanje od vlastitog rada i brojne druge. Kao što najbolje sažima sljedeći citat, ljudskoj mašti i prkosu teško je naći kraja:

⁵⁹ L. Strauss, *Progoni i umijeće pisanja*, str. 13.

⁶⁰ A. Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, str. 38.

⁶¹ Ibid., str. 37.

⁶² A. Stipčević, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, str. 201.

“Zadivljujuće je što su sve ljudi izmislili i činili da bi pisali, izdavali, raspačavali i čitali knjige i drugu tiskanu građu koju su vjerske ili svjetovne vlasti držale opasnom i štetnom. Koliko je ljudi kažnjeno, koliko ih je i smrtno stradalo zato što se nisu htjeli ili što se nisu mogli odreći božanskog dara da misle slobodno, da pišu ono što misle i da čitaju ono što žele čitati.”⁶³

⁶³ A. Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, str. 197.

3. Autocenzura – više od cenzure

Poput cenzure, ni autocenzura nije jednodimenzionalan pojam koji se da naprosto objasniti. Ona je više od prikrivanja autorovih stvarnih misli u literarnim radovima. Unutar ove složenice skrivaju se mnoge kategorije i vrste autocenzure s različitim načinima provedbe i različitim moralnih, političkih i socijalnih utjecaja. Autocenzura se odvija na svim razinama ljudskog društva, počevši od obitelji, prijatelja, korporacija i čitavog područja ljudskog djelovanja. U zadnjih nekoliko desetljeća sve se više priča o autocenzuri, čak se razdvaja od cenzure i medija te ulazi u sferu javnog i privatnog života. Drukčije poimanje autocenzure izrasta iz svakodnevice u kojoj se njezina primjena ne ograničava samo na jedno područje ili medij. Kako bi se došlo do autocenzure koju se dosada vezalo isključivo za režimsku cenzuru, razmotrit će se pitanje postojanja autocenzure u svakodnevnom životu, proučiti tko je to agent ili vršitelj autocenzure, objasniti razlika između privatne i javne autocenzure, pozabaviti se motivima i mogućnostima tolerancije autocenzure, a povrh toga i mogućom koristi od autocenzuriranja. Na kraju će ostati promišljena, namjerna autocenzura, uzrokovana vanjskim faktorima, koja je zanimljiva u socijalno-političkom smislu te graniči s čistom cenzurom. Krenuvši općenito, od površnih ljudskih odnosa, prikazat će se vrsta autocenzure čija je prisutnost u ljudskim životima neizbježna.

3.1. Autocenzura u svakodnevnom životu

Funkcioniranje pojedinaca u grupama nemoguće je razumjeti bez proučavanja konteksta – ljudska razmišljanja i osjećaji duboko su utjelovljeni u historijske, socijalne, političke i kulturne okvire. Ta utjelovljenost rezultat je zajedničkih iskustava iz društvenog života koja uključuju stalnu i kontinuiranu komunikaciju, socijalno učenje i interakciju među individuama. Misli i osjećaji proizlaze iz individua te predstavljaju norme, uvjerenja, vrijednosti i stavove gdje se u određenim uvjetima i epohama konstruira vrijednosni sustav u kojem pojedinci žive. Vrijednosni sustav uključuje dvije kategorije: jedna se odnosi na političko-ekonomske i kulturne karakteristike društva, a druga se odnosi na posebnu situaciju u kojoj to društvo živi. Unutar obje prepoznat je fenomen autocenzure. Na nju uvelike utječu i individualne karakteristike članova društva, što obuhvaća osobine ličnosti, opće i specifične

svjetonazore, vrijednosti, ideologiju, emocije, strepnje, stavove, motivacije i namjere ponašanja.⁶⁴

Dakle, razloga za autocenzuriranje u svakodnevnom životu je mnogo, no zanemarivi su prije nego što se pojase postojeće mikro i makrorazine.⁶⁵ Mikrorazina odvija se unutar obitelji te s prijateljima i poznanicima. Autocenzura se najčešće manifestira kao čuvanje tajni, a opravdava se kao nužnost za održavanje dobrih odnosa (vrlo je psihološki usmjerena). Na makrorazini autocenzurira se unutar i između organizacija i institucija poput vojske, obrazovnih ustanova, medija i vlada – kako totalitarnih, tako i demokratskih. Može biti politička, filozofska, fiktivna (ako se radi o nekom književnom djelu) ili bilo kakva autocenzura, ovisno o onome što se autocenzurira – nečiji ideološki, etički, kulturološki ili drugi stavovi. Mikro i makrorazine odražavaju se i u razlici privatne i javne autocenzure. Iako ne uvijek, autocenzura na mikrorazini učestalo je autocenzura u kojoj je agent ujedno i cenzor i cenzurirani. Dok na makrorazini obično postoji i treća strana pa time postaje javna autocenzura. Naravno, postoje slučajevi kada na obje razine agent može biti promijenjen ili drukčije motiviran, no takve slučajeve vrlo je teško prepoznati. Korelacija će postati jasnija nakon razlaganja o javnoj i privatnoj autocenzuri.

John Horton, profesor političke filozofije na sveučilištu u Keeleu, navodi neke od ovih primjera autocenzure kako bi vjerno prikazao da je ona dio naših svakodnevnica. Za početak, osoba se autocenzurira kada namjerno izbjegava neku temu jer zna da je uvredljiva za njegove prijatelje; supružnici se autocenzuriraju kada ne izražavaju svoje prave osjećaje u želji za održavanjem kućnog mira; učitelji to čine suzdržavanjem od iskrenih prosudbi radova svojih učenika zbog straha od povrede njihova samopouzdanja; novine se autocenzuriraju kada ne objave vijest koja je u sukobu s njihovom ideologijom i tako dalje.⁶⁶ Zaključujući preko Hortonovih primjera, potkrijepljenih svakodnevnim ljudskim iskustvom života u društvu, vidi se da je upotreba autocenzure široka, neizbježna i često normalizirana. Fenomen je koji se pojavljuje na cijelome svijetu. Ponajviše se, naravno, proziva kao opasnost u svijetu masovnih medija, iako se baš tamo slabo priznaje njezino postojanje.

⁶⁴ Daniel Bar-Tal, Rafi Nets-Zehngut, Keren Sharvit, *Self-Censorship In Contexts Of Conflict*, Springer International Publishing, Cham 2017., str. 11.

⁶⁵ Ibid., str. 24.

⁶⁶ Ibid., str. 93.

3.1.1. U knjižnicama

Obrazovna, kulturna i informacijska uloga knjižnica u javnom životu jedne nacije stavlja mnogo težine na način funkcioniranja knjižnica i na njihove pozicije u društvu. Rad im u određenim trenucima remeti režim cenzure, dok je, nažalost, autocenzura uvijek prisutna u sistemima poslovanja.⁶⁷ Ponekad namjerno, no u većini slučajeva nenamjerno. Drugim riječima, uzroci autocenzure u knjižnicama su dvostruki i izvrstan su primjer kako se autocenzura može naći praktički bilo gdje u svijetu. S jedne strane, postoje knjižničari koji potpuno dobrovoljno provode autocenzuru, uvjereni da je to što čine korisno za društvo, ili možda za vjeroispovijest ili ideologiju koju zastupaju. U totalitarnim režimima bilo je očekivano da će vlast postaviti svoga istomišljenika na čelo tako važne ustanove za odgoj naroda. Često se autocenzura prikrivala izgovorom da je nedovoljno sredstava za nabavu sve tražene građe, što je uistinu mogao biti slučaj, no štedjelo se samo s onom građom koja je proglašena nepoćudnom. U demokratskim društvima drukčija je situacija s obzirom da opća atmosfera oko znatizeljnih upita ne izaziva strah, a slobodan protok informacija je opća pretpostavka. Svejedno, knjižničari mogu imati vlastite vizije i ideje kako žele opremiti knjižnični fond. Osim knjižničara, suptilnu razliku čine i korisnici:

“U demokratskim društvima čitatelj može bez straha zatražiti sve što želi i što bi prema njegovu mišljenju knjižnica trebala imati, no razumniji čitatelj i sam će zaključiti da ne može baš sve što zatraži i dobiti, pa će tako i u tim zemljama knjižničar s pravom moći tvrditi da korisnici određene knjige ne traže i da ih zato on ne nabavlja.”⁶⁸

Oprečno je nametnuta autocenzura u knjižnicama. Ako je takva, onda se djelatnicima jasno kaže što smiju, a što ne smiju nabavljati. Oni se s tim zabranama ne moraju slagati, no moraju poštivati odluke države ili drugog financijera te autocenzuru moraju provoditi, najčešće će ju prikazivati kao dobrovoljnu kako bi sačuvali svoje radno mjesto.⁶⁹ Nametnuta autocenzura u knjižnicama standardni je oblik regulacije čitateljstva jednog naroda za vrijeme vladavine totalitarnih režima. Danas je, porastom razvoja tehnologije, sve više slučajne autocenzure. Naime, ponekad se u nabavljanju građe, prednost daje novim tehnologijama i medijima samo iz tog razloga što su nove, zanemarujući kvalitetu sadržaja. Gdje se dogodi da knjižničari zbog uštede prostora na policama radije odabiru nabaviti tekst u elektroničkom obliku. Možda je to isti tekst koji postoji tiskan i na papiru, no ako ga se prikupi samo u

⁶⁷ A. Stipčević, *Cenzura u knjižnicama*, str. 86.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid., str. 87.

elektroničkom obliku, javlja se novi fenomen kojeg Eugene Provenzo naziva “posttipografska kultura”, tj. kako je elaborirao John Durham Peters, ukazuje na to da se gubi povijesni dokument koji je puno teže prepravljati i izgubiti od nestabilnog medija kojemu je cilj pružiti čim više informacija u sadašnjosti pristajući na rizik da se potpuno zaboravi u budućnosti.⁷⁰ Određeni problemi nastaju u kapitalističkom društvu zbog masovne proizvodnje. Moglo bi se reći kako društvo autocenzurira samo sebe jer se proizvodi samo ono što će biti dobro prodano. Privatizacija, centralizacija, a naposljetku komercijalizacija utječu na nabavne politike knjižnica, kao i na aktualnu, kompletnu izdavačku industriju.⁷¹

3.1.2. U znanosti

Još jedan dobar primjer neograničenosti autocenzure na jedno područje je znanstvena autocenzura. Ispitivanje iz 2015. godine, istraživača sa Sveučilišta u Michiganu, pokazalo je da znanstvenici provokativne teme izbjegavaju dijelom zbog pravila koja su postavili znanstveni časopisi kako bi zadržali svoje financijere i pretplatnike, a dijelom zbog bojazni od odbacivanja javnosti. Pokazala se i tendencija namještanja rezultata istraživanja kako bi zaključci odgovarali pretpostavljenim tezama ili institucionalnim idejama zajednice u kojoj se provodilo istraživanje.⁷² Ipak, nije svaki slučaj autocenzure potpuno negativan – Leo Szilard, fizičar i izumitelj, idejni začetnik nuklearne lančane reakcije, nakon Drugog svjetskog rata i do kraja svog života snažno se borio protiv upotrebe nuklearnog oružja pa je stoga zagovarao da se neka otkrića u znanosti trebaju držati skrivena.⁷³ Otkriće poput nuklearne fisije, koliko god bilo revolucionarno za razvoj znanosti i napredak čovječanstva, vodi do upotrebe nuklearnog oružja padne li u krive ruke. U tom slučaju umjesto napretka ostaje samo razaranje.

3.1.3. Posljedice autocenzure u svakodnevnom životu

Koliko god slučajevi autocenzure u svakodnevnom životu bili zanimljivi, zadržavanje na njima odvođe u drugom smjeru i previše se zadržava na povezanosti autocenzure uz samokontrolu i samoograničavanje. Posljedice prakticiranja autocenzure u svakodnevnom

⁷⁰ John Buschman, »Librarians, self-censorship, and information technologies«, *College & research libraries* 55 (1994) 3, str. 221-228.

⁷¹ Ibid., str. 224.

⁷² »Scientific method: self-censorship«, *CBS News*. Dostupno na: <https://www.cbsnews.com/news/scientific-method-self-censorship/> (pristupljeno 20. 7. 2019.).

⁷³ »Self-censorship«, *Wikipedia: the free encyclopedia*. Dostupno na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Self-censorship> (pristupljeno 10. 8. 2019.).

životu odražavaju se kako na individue tako i na društvo. Na individualnoj razini, autocenzura može uzrokovati osobnu uznemirenost. Potiskivanje informacija za koje je individua svjesna da su relevantne za boljitak društva, ili su jednostavno informacije koje bi ukazale na kršenje slobodnog protoka informacija, uzrokuje traumu koja otežava djelovanje pojedinca i stvara problem u slobodnom ophođenju u vlastitu životu. Pojedinci će osjećati krivnju ili sram zbog toga što skrivaju vrijedne informacije, posebno oni motivirani moralnim osjećajima ili oni potpuno odani domovini, zajednici ili vlastitoj obitelji. Na razini kolektiva autocenzura obustavlja protok relevantnih podataka te na taj način smanjuje pristup i slobodan razvoj informacija. Iz toga slijedi neznanje javnosti o temama koje mogu imati velik značaj za društvo, što može rezultirati lošim odnošenjem prema tim temama. Osiromašava javnu raspravu, šteti transparentnosti i kritičkim pogledima na svijet, blokira promjene i pojačava reprodukciju pojedinih dogmi, normi i praksi koje posljedično mogu narušiti kolektivni moral.⁷⁴ Autocenzura je ambivalentna u svojoj moralnosti.⁷⁵ Toliko je prisutna u svakodnevnom životu ljudi da je, bez obzira slažemo li se s razlozima njezina postojanja, razumijemo – a to utječe na to kako ćemo je kategorizirati, kao dobru ili kao lošu. Zato je možda bolji pristup razumijevanju autocenzure kroz promatranje motiva i razloga za njezino provođenje.

3.2. Motivi i razlozi

Broj različitih, ali ne i međusobno isključivih razloga mogu motivirati individuu na autocenzuru. Na jednoj razini motivi bi se mogli podijeli na unutarnje i vanjske. U tom smislu, unutarnja motivacija proizlazi iz individue, a autocenzura se može okarakterizirati kao osvrt na sebe sama. Od introspektivnih razmišljanja o samima sebi, o drugima i o tome kako održati pozitivan stav i o sebi i o drugima, potječu najintimniji razlozi. S druge strane su vanjski motivi, moralne vertikale u koje se pojedinac uzda ili kojih se boji. Bili ovi motivi pokrenuti nekim unutarnjim glasom savjesti ili pak izvanjskim glasom režimske cenzure, autocenzurom se najčešće skrivaju informacije štetne za zajednicu i/ili za njezine interese.⁷⁶ Želi se izbjeći povreda integriteta zajednice ili narušavanje javne slike određene skupine. Autocenzuriranje informacija može u suprotnome naštetiti aktivnostima grupe ili uzrokovati fizičku štetu, degradirati dominantnu naraciju, ciljeve, ideologiju, politiku ili vođu grupe. Motivi mahom

⁷⁴ D. Bar-Tal, R. Nets-Zehngut, K. Sharvit, *Self-Censorship In Contexts Of Conflict*, str. 14.

⁷⁵ John Horton, »Self-censorship«, *Res publica* 17 (2011) 1, str. 91–106.

⁷⁶ Ibid., str. 7.

imaju veze sa željom da se ne naštetiti vlastitom ili ugledu bliskih osoba odnosno cijele zajednice.⁷⁷

Autocenzura također može biti motivirana željom da se brani i zagovara određena ideja – vrijednost, dogma, cilj, politika, ideologija ili vjerovanje. Pojedinci koji se pridržavaju određenog stava mogu biti motivirani da ga zastupaju čak i usprkos oprečnim informacijama. Konačno, zaštita treće stranke zbog brige, interesa, altruizma i slično motiv je kojem se ne može prigovoriti. Treća stranka može biti osoba – pojedinac (npr. vođa ili prijatelj), mala grupa, ili čak neka druga grupa. Suprotno tome, nebrojeno je agenata koji djeluju iz stida ili krivice, bez da za to imaju objektivne razloge. Na primjer, poznato je da su, u prvim godinama nakon oslobođenja, žrtve holokausta koje su živjele u Izraelu, vršile autocenzuru kad bi ih se pitalo o njihovim stravičnim iskustvima. Isto tako, često nedužni promatrači nekog nemoralnog čina zadržavaju za sebe ili ne priznaju cijelu istinu o onome što znaju. Svi su oni najčešće uvjereni da tako štite društvo oko sebe.⁷⁸

3.3. Agent

Čini se bjelodanim kako je individua koja vrši cenzuru sama nad sobom ujedno agent autocenzure. Bjelodano je i točno, sve dok se u podjeli ostaje samo na odvajanju autocenzure od cenzure. Kada se krenu analizirati podjele unutar podjela, stvari s agentom autocenzure postaju nešto kompliciranije. Zasada je jedan agent, ali on može biti bilo tko: kriminalac, grešnik, prijestupnik ili altruist. Ako je agent običan građanin, odraz je autocenzure manji jer je ona u mikrokrugu tog agenta. Kad ju provodi individua s formalnom funkcijom u društvu koja ima pristup informacijskim tokovima koji se izlijevaju u javnost, rezultat dopire do makrosvijeta. Agenti mogu biti političari, novinari, profesori, filozofi ili filmaši, glazbenici i sl. U njihovim su rukama podaci prikupljeni osobnim iskustvom ili dobiveni iz originalnog izvora što znači da je u njihovim rukama i mogućnost manipulacije informacijama.⁷⁹

⁷⁷ D. Bar-Tal, R. Nets-Zehngut, K. Sharvit, *Self-Censorship In Contexts Of Conflict*, str. 9.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Philip Cook, Conrad Heilmann, »Two types of self-censorship: public and private«, *Political studies* 61 (2013) 1, str. 178–196.

3.4. Odgovornost

Čin autocenzure upućuje na to da pojedinac namjerno ili dobrovoljno uskraćuje informacije, iako ne postoji formalna prepreka. Drugim riječima, postoje individue koje neformalno kontroliraju, tj. ometaju slobodan pristup informacijama i slobodi izražavanja. Postoji razlika između informacije i mišljenja. Prema ograničenjima cenzure utjecati se može samo na informaciju, međutim autocenzurom se uspije narušiti i mišljenje. Prema tome, autocenzura uključuje izbor.⁸⁰ Agent koji djeluje može odlučiti drukčije, bez obzira na posljedice. Ukoliko je samo volja agenta ta koja ga sprečava da djeluje, utoliko on sam sebi, s namjerom, ograničava slobodu. John Horton će reći da je to vrlo važan trenutak u određenju autocenzure:

“Iz ovog kuta, čini se da je važno ako govorimo o autocenzuri, da volja agenta ima neku značajnu, neprisilnu, odlučujuću ulogu u činu autocenzure. Agent koji se autocenzurira trebao bi, u izvjesnom smislu, biti autor čina autocenzure, umjesto da ona bude potpuno objašnjiva kao, na primjer, reakcija potaknuta strahom na prijetnje koje namjerno iznose drugi s ciljem zatamljavanja onoga što bi se inače izrazilo.”⁸¹

No, ponovno se vraća pitanje ljudskih prava. Dokle god im se iole pridaje važnost i dok postoji vjera u slobodu izražavanja, mora se uključivati i pravo da se nešto ne izrazi.⁸² Dakle, čovjek ima pravo na šutnju, ako tako procjeni da je najbolje, sve dok ne postoji neki specifičan, važniji razlog zašto ne smije šutjeti. Taj važniji razlog, međutim, mora biti iznimno značajan kako bi bio važniji od nečijeg života.⁸³

Koncentracija je do sada bila na riječi “auto” iz pojma autocenzura, a sada slijedi razmatranje odgovornosti agenta ako naglasak stavimo na dio “cenzura”. Dakle, u tom slučaju osobu koja joj je podložena smatramo samo oruđem nečije volje. Uzme li se za uzrok autocenzure strah od posljedica koje se očekuju nakon nekog javnog izlaganja vlastita mišljenja, pitanje je može li se uopće govoriti o autocenzuri? Iako su moguće posljedice mučenje, zatvaranje i u krajnjem slučaju smrt – kako individue koja je u pitanju, tako i njezinih ili njegovih bližnjih, dovoljno je zaključiti da ako djela drugih utječu na odluku agenta o cenzuri, a ne samo njegova volja, onda se ne čini kao da je autocenzura istinski odabir autora.

⁸⁰ J. Horton, »Self-censorship«, str. 97.

⁸¹ Ibid., str. 98.

⁸² Ibid., str. 101.

⁸³ D. Bar-Tal, R. Nets-Zehngut, K. Sharvit, *Self-Censorship In Contexts Of Conflict*, str. 134.

Prema tome ona:

- 1) prikriva pravi izvor cenzure ili cenzuru uopće
- 2) potkopava djelovanje agenta autocenzure.⁸⁴

Primjedba pod brojem dva posebno je opasna. Kompromitiranje agenata autocenzure rezultira privikavanjem na rutinsku autocenzuru što individue u društvu čini sve manje svjesnima njezine prisutnosti u zajednici. Naravno, ako je osoba koja je pravi izvor cenzure nepoznata, a njezina volja ta koja zapravo odlučuje, onda nam se autocenzura mora učiniti moralno lošom. U ovom smislu, autocenzura je samo nešto više od instrumenta ili kanala tuđe volje, i ako je moralno loša, to utječe na pripisivanje krivice i odgovornosti za istu. Ponovno, John Horton odlično sumira dihotomiju oblika određivanja odgovornosti za čin autocenzure:

“Bit ćemo skloni razmišljati o autoru cenzure kao o nekome tko djeluje pod prisilom, a krivicu će snositi uglavnom, iako ne nužno, oni koji učinkovito kontroliraju osobu koja se autocenzurira.”⁸⁵

Zapravo je odgovornost na onome čija je volja dominantna. Ako je to neka izvanjska sila, onda se o autoru češće misli kao o marginaliziranoj individui koja nije imala drugog izbora. Ili je pak taj izbor bio loš. Ako vanjskog utjecaja nema, o autoru se češće misli negativno – s pretpostavkom da je znano kako je činom autocenzure uskraćivao informacije:

“Dok, ako mislimo na autora kao na glavnog agenta autocenzure tada, razmatrajući odgovornost, ona će se, u većini, zasigurno prebaciti na autora.”⁸⁶

Distinkciju nije lako napraviti u praksi, no u teoriji je razgraničenje ova dva aspekta autocenzure shodno tome na koji dio same riječi stavljamo naglasak vrlo prirodno. Ne mijenja se teza kako je autocenzura moralno, a i pojmovno, ambivalentna. To, dakako, ne umanjuje činjenicu da ona postoji. Ono što je određuje dobrom ili lošom nisu osjećaji i unutarnja previranja, već uvijek ovisi o kontekstu. U stvarnosti, motivi autocenzure uvijek će biti mješoviti i iz njih proizlazi dvosmislenost koncepata koje uz nju vežemo. Ako se previše približimo stajalištu gdje je sva odgovornost na autoru, reducirali smo autocenzuru na samoograničenje, no odemo li u drugome smjeru, izgubit će svu posebnost i moći ćemo je

⁸⁴ J. Horton, »Self-censorship«, str. 102.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid., str. 100–106.

opisivati kao puki oblik izravne cenzure. To nije cilj, naime, autocenzura može biti oboje – i ovisno o situaciji prevladavat će jedno ili drugo određenje, no nedvojbeno će postojati.

3.5. Javna i privatna autocenzura

Uzme li se ponovno teza da ako bi nešto bila autocenzura onda ista osoba mora biti ta koja cenzurira i koja biva cenzurirana – onda se govori o vrsti unutarnje suzdržanosti. Ključna razlika između takve autocenzure i cenzure je u ostvarivanju. Cenzura se općenito opravdava kroz legitimno pravo nekog režima, a primjenjuje se (osim ako nije izričito drukčije navedeno) na sve ljude – čak i na zakonodavce. Tako da je klasična dualna podjela na cenzore i cenzurirane, kada je riječ o autocenzuri, pogrešna i zamjenjuje ju podjela na dvije strane: strana koja se slaže s cenzurom te ona koja joj se protivi. Postoji samo jedna strana. Također važno za autocenzuru je ključna svjesna odluka: autocenzura je izbor donešen od strane osobe koja se autocenzurira da ne izrazi ono autocenzurirano.⁸⁷ To je razlikuje od samoobmane – samo osoba u nekom temeljnom smislu nesvjesna zavaravanja, uspijeva obmanuti sama sebe. Sličnija je samoograničenju ili samokontroli. No i ove korelacije su problematične. Samokontrola, bez sumnje, može biti loša, no općenito na samokontrolu se potiče i hvali se njezino prakticiranje. S druge strane, autocenzura se primarno smatra nepotrebnom. Nema sumnje da je ova teza o nepostojanju dviju oprečnih strana ključ za razlikovanje cenzure od autocenzure. No, daljnjim proučavanjem iskristalizirala se potreba za drukčijim razlikovanjem između cenzora i onoga koji biva cenzuriran. Razmatrajući prirodu autocenzure na vidjelo su proizašle distinkcije između javne i privatne pa je zbog tih opreka potrebno iz drugog kuta razmotriti pitanje agenta.⁸⁸ Drugim riječima mijenja se odgovor na pitanja: tko je cenzor, tko je onaj kojega se cenzurira i kako ta dva agenta međusobno interagiraju? Najjednostavnije bi se moglo odrediti da je javna autocenzura ona u kojoj individua suzdržava svoj izričaj kao reakciju na postojanje vanjskog cenzora. Kada individua čini istu stvar u odsustvu vanjskog utjecaja, radi se o privatnoj autocenzuri. U prvom slučaju, čini se kao da postoje dva cenzora od kojih je drugi ujedno i vršitelj cenzure, a prvi je samo vanjski, pozadinski izvor s puno utjecaja na vršitelja.⁸⁹ Više se od ta dva slučaja govori o javnoj autocenzuri. Naime, ona se u društvu lako može kamuflirati kao stvar političke korektnosti, održavanja javnog reda i mira ili pak kao demokratska jednakost. Moglo bi se reći da je njezino postojanje javna tajna, isto kao

⁸⁷ Ibid., str. 103.

⁸⁸ P. Cook, Conrad Heilmann, »Two types of self-censorship: public and private«, str. 179.

⁸⁹ Ibid., str. 187.

što je i postojanje režimske cenzure. Određena grupa ima moć suzbiti javno i suprotno izražavanje mišljenja lukavim metodama kao što su oduzimanje sredstava institucijama, individuama ili pisanim medijima, zabrane pristupa željenim internet stranicama ili nekim drugim nepisanim pravilima. Onaj tko se protivi nekom od postavljenih okvira u velikoj je opasnosti, stoga se agent akomodira na vanjskog cenzora. Internalizira neke aspekte cenzure te ih zatim primjenjuje na samoga sebe.⁹⁰

Javnu autocenzuru mora se razlikovati od cenzure zbog toga što sam čin cenzuriranja ipak vrši jedna individua sama nad sobom. Međutim, ta je osoba – agent, uvjetovana nečim što ne proizlazi direktno iz nje same. Vanjski cenzor postavlja prikrivena pravila djelovanja i bez eksplicitno poznatih posljedica stvara atmosferu u kojoj je jasno da one slijede i da nisu ugodne. Javni cenzor, tj. izvanjski faktor koji utječe na agenta svojim suptilnim zastrašivanjima, često ne cilja na promjenu privatnih stajališta dok god se ta stajališta ne izražavaju javno. Tvrdnja da je autocenzura reakcija na javni cenzorski režim značila bi da ni ne postoji neka druga osim javne autocenzure. Međutim, i privatna autocenzura pojavljuje se kao fenomen u društvu, pa i u literaturi. Detaljnije ju se može prikazati kao autocenzuru gdje su cenzor i onaj cenzurirani isti agent i gdje se agent cenzurira samostalno u odsutstvu vanjskog cenzora.⁹¹ Rašireno je razumijevanje o dva načina uspostave ovog tipa autocenzure. U prvom slučaju postoji vanjski cenzor, no on nije niti približno centraliziran niti formalan kao u slučaju javne autocenzure. Ovaj vanjski cenzor nije kao cenzorski režim, ništa ne nameće, on postoji samo za agenta autocenzure. Zapravo, prije bi se moglo reći da je on svojevrsan uzor za čijim se primjerom agent povodi. U drugom slučaju nema uzora, agent se vodi za unutarnjim, osobnim osjećajem. Interakcija između cenzora i cenzuriranoga je potpuno individualna te se skoro može potpuno poistovjetiti sa samodiscipliniranjem. Pojedinaac formulira autentičan osobni kod.⁹² Moglo bi se argumentirati kako je drugi slučaj privatne autocenzure jedini čisti oblik autocenzure.

“Kako se privatna autocenzura temelji na intrapersonalnim odnosima različitih stajališta, a ne na međuljudskim odnosima između agenata, prisila je neprimjenjiva. Prisila stoga zahtijeva međuljudske odnose. Privatna autocenzura po svojoj je definiciji intrapersonalni odnos.”⁹³

⁹⁰ Ibid., str. 179.

⁹¹ Ibid., str. 188.

⁹² Ibid., str. 189.

⁹³ Ibid., str. 192.

Međutim, postoji problem – vrlo je teško dokazati nepostojanje nekog vanjskog utjecaja. Individue žive u društvu i nesvjesno bivaju pod utjecajem drugih individua. Zatim, nemoguće je zaniijekati povezanost cenzure s političkim režimima. Autocenzuru povezujemo uz slobodu govora, a principi slobodnog govora odnose se na prinudne veze između agenata – javnog cenzora i onoga tko biva cenzuriran. Prema tome teško je da se pojedinac samostalno ograničava jer prisila mora uključivati obuzdavanje jednog agenta nad drugim. Novo razumijevanje vanjskih cenzora i agenta autocenzure ipak ne poništava potpuno prvotnu tvrdnju da u autocenzuri ne postoji jedan cenzor i jedna cenzurirana osoba. Takva podjela zadržava se ako su i agent s osobnim kodom i onaj s vanjskim uzorom moralno na strani protiv cenzure. S obzirom na pokazano, neosporivo je da distinkcije između različitih oblika cenzure i autocenzure nisu crno-bijele. Premda je lako napraviti razliku između vanjskih cenzora i unutarnjih ideala ako uzmemo u obzir da je javni cenzor svaki agent koji ima prisilni efekt na autora, onda je jasno zašto se uz javnu autocenzuru veže problem slobodnog izražavanja i zašto je ta tema posebno zanimljiva, kako u kontekstu proučavanja francuskog prosvjetiteljstva tako i u kontekstu svakodnevne autocenzure.

3.6. Demokracija

Na prvi pogled, autocenzura potkopava demokraciju. Nije pogrešno reći da ona zagađuje prostor demokratskih sloboda:

“Autocenzura informacija, definirana kao čin namjernog i dobrovoljnog uskraćivanja informacija od drugih, bez formalnih prepreka, jedan je od socijalno-psiholoških mehanizama koji u mnogim slučajevima koči zdravo funkcioniranje demokratskog društva. Uz konformizam i poslušnost, trebalo bi ju smatrati socijalno-psihološkom barijerom koja sprječava slobodan pristup informacijama, ometa slobodu izražavanja i šteti slobodnom protoku informacija.”⁹⁴

Ipak, pravo na slobodu govora ne znači da pojedinci uvijek moraju govoriti. Točnije, jedino na što se može utjecati jest da se ne zadire u tuđi slobodan govor. Postavlja se pitanje o razlici između autocenzure i samoobmane. Od nje se razlikuje po stupnju svijesti. Za samoobmanu čak je poželjno da ni osoba koja je provodi nije potpuno svjesna zavaravanja dok je kod autocenzure itekako bitan moment svijesti i razumijevanje agenta tijekom djelovanja.⁹⁵ U

⁹⁴ D. Bar-Tal, R. Nets-Zehngut, K. Sharvit, *Self-Censorship In Contexts Of Conflict*, str. 4.

⁹⁵ J. Horton, »Self-censorship«, str. 95.

demokraciji je politička autocenzura ono što nagriza osobnu autonomiju, kvalitetu demokratske debate i odgovornost sudionika politike. Manifestira se primjerom odbijanja izvođenja političkog govora.⁹⁶ Međutim, moglo bi se argumentirati da je ona, zbog taktičke suzdržanosti i kompromisa, korisna za pregovaranje i dogovaranja koja su dio političke komunikacije. Kako iz moralnih razloga pa tako i zbog čisto političkih – postoje pravila i ograničenja u političkom govoru koja su utemeljena na međusobnom poštovanju, prepoznavanju i recipročnosti sugovornika. Stoga se u tom smislu autocenzura može poimati kao pozitivna ili se može smatrati isključivo samokontrolom.

Obećanje slobode govora osnažilo je ljude u zrelim demokracijama, no ne bi trebalo zaboraviti na osobne kodekse ponašanja koji bi održavali balans da pravo na slobodu govora ne naruši pravo egzistencije drugih pojedinaca. Ono što se promijenilo u demokraciji s obzirom na druga politička uređenja je način na koji su tretirane individue oprečnih mišljenja. One mogu zadržati svoje mjesto u zajednici, ali zajednica im suptilno okreće leđa komplicirajući život takvog pojedinca svakoga dana. Zato je ponekad autocenzura korisna u održavanju pristojnog socijalnog života, i tada je gotovo izjednačena sa samokontrolom, no i dalje je kao praksa osuđivana u javnim debatama.⁹⁷ Demokratski je govoriti iskreno i autentično. U autoritarnim zemljama izbacivanje onih sadržaja koje bi vlast mogla smatrati kontroverznima iz svih medijskih i službenih nastupa čini se normalnim i potpuno opravdanim. U pluralističko-kapitalističkim zemljama slične se stvari događaju zbog stanja na tržištu – autocenzura može prilagoditi proizvod za tržište ili medije za nastavak suradnje s oglašivačima i pretplatnicima. Iako *Opća deklaracija o pravima čovjeka* (UN, 1948) garantira zaštitu slobode govora od svih oblika cenzure intelektualno represivna atmosfera ograničava tu slobodu strahom od isključivanja iz zajednice ili gubitka popularnosti, pogotovo ako se govori o religijskim temama ili rasnim problemima.⁹⁸

Govoreći o slobodnim, demokratskim zemljama, valja nešto više reći o autocenzuri u medijima, u kojima je, osobito u novinstvu, oduvijek postojala. Posebno je snažna u vrijeme kriznih razdoblja povijesti: tijekom ratova, revolucija i smjena vlasti. No, i u demokraciji, gdje formalne cenzure nema, za novinare, kolumniste i sve javne izvijestitelje prešutno je jasno da postoji neki poredak – neka vanjska sila koja utječe na razinu transparentnosti i takta u njihovim profesionalnim životima. Vlasnici velikih kompanija

⁹⁶ Matthew Festenstein, »Self-censorship for democrats«, *European Journal of Political Theory* 17 (2018) 3, str. 324–342.

⁹⁷ Ibid., str. 330.

⁹⁸ »Universal Declaration of Human Rights«, *United Nations General Assembly*.

raspolazu tolikim svotama novca koje mogu u trenutku uništiti ili popraviti nečiji život. Mnogi su, nažalost, slučajevi nestalih ili nastradalih novinara. Kada se posebno duboko upletu u stvar o kojoj netko, takoreć, važniji želi da se šuti već znaju kako autocenzurom manevrirati i ublažiti svoje reportaže. Mnogi čekaju vanjske promjene ili osobnu zaštitu pa pišu "za ladicu" sve dok nije sigurno da svoja saznanja objelodane. Tisak je slobodan, ali ponekad podilazi samome vrhu.⁹⁹ Kao i dosada, uviđa se i pozitivna strana autocenzure – ljudska dobrohotnost i suosjećajnost znat će kada povući liniju, pa se tako iz medija najčešće izostavljaju prizori žrtava ubojstava, masakra ili ratovanja.

3.7. Pisanje između redaka

Nakon svih ovih točaka, različitih oblika i načina provedbe autocenzure, ostaje prikazati jedan tip autocenzure koji je uvriježeno smatran pozitivnim. Dobrovoljna autocenzura koja pospješuje šanse za zaštitom autora i njihovih ideja. Kroz povijest su se njome koristili proslavljeni kontroverzni autori. Književnici, novinari, filozofi i pisci koji bez obzira na razinu protudržavnih ili heretičkih ideja što im se provlače kroz tekstove, ipak žele biti tiskani i objavljeni u zemlji u kojoj žele ostati. Na siguran način nastoje svoje ideje publicirati pa će popustiti pred samima sobom i obuzdati svoje porive i misli te prilagoditi pisanje sredini u kojoj žive.

“Obično se kaže da je od svih cenzura najgora autocenzura. Velika većina pisaca, međutim zna da je autocenzura najbolji način da si pisac osigura miran život.”¹⁰⁰

Kada autori nisu u poziciji da govore iskreno, odabiru načine da govore manje iskreno, ali da ipak govore – to je autocenzura koja kao oblik samoregulacije postaje korisna u sferi javnog djelovanja. Služi kao podsjetnik i temelj kritičke analize. Po svojoj prirodi ne ostavlja mnogo dokumentiranih dokaza, no ostavlja trag poput kakve posebne vrste umjetničkog djela. U svojim razmatranjima o čitanju političkih tekstova, Leo Strauss dolazi do sličnih zaključaka. Naime, on osvjetljava zaboravljeno umijeće pisanja, tzv. *ductus obliquus* (zaobilazni put), tehniku pisanja između redaka.¹⁰¹ Ona je karakteristična za filozofe jer su oni, bez obzira u kojem društvu se nalazili, makar ono bilo razvijeno, liberalno i prosvijećeno, i dalje u opreci sa zajednicom zbog karakteristično filozofske potrage za istinom. Strauss iznosi poimanje u

⁹⁹ Barbara Lewis, »Self-censorship by French scribblers«, *British Journalism Review* 7 (1996) 3, str. 36–41.

¹⁰⁰ A. Stipčević, *Kako izbjeći cenzora*, str. 44.

¹⁰¹ L. Strauss, *Progoni i umijeće pisanja*, str. 22.

kojemu se ono što nazivamo slobodom mišljenja zapravo svodi na sposobnost biranja između dva ili više stajališta koje nam predstavljaju javni govornici ili pisci. Dakle, pojedinci su slobodni samo u odabiru onoga što im je prezentirano. Međutim, onoga tko je potpuno neovisan u mišljenju nemoguće je natjerati na slaganje s onim što nameće vlast. Pretpostavlja se da bi prosječnom pojedincu lako promaknulo shvatiti kako je ono u što vjeruje da su njegove misli, zapravo samo izbor iz već ponuđenih, odobrenih ideja i da tako sudjeluje u začaranom krugu cenzure. Pojedinci koji su odvažniji imaju više problema u prihvaćanju ovakve slobode mišljenja. Njima ni progoni ne mogu spriječiti neovisnu misao. Progoni ih samo prisiljavaju da razviju posebnu tehniku pisanja. A tom tehnikom nastaje i posebna vrsta literature – u njoj je istina iznesena u ezoteričnom dijelu višeslojnog teksta.¹⁰² Ostaje, u egzoteričnome, površinskom sloju koji je smislom otvoren i pristupačan javnosti, nauk konzistentan s vladajućim radi zaštite autora – to je oklop koji filozofija nosi iz političkih razloga, ne samo zbog zaštite sebe već i društva od posljedica otkrivene istine na sveukupnu ideologiju koju ju može poljuljati iz temelja. Stoga ezoterični sloj koji je teško razumljiv i nečitljiv, posvećuje mudar autor mudrim čitateljima. Glavni zadatak mu je zavarati cenzora da njegove omaške proglasi slučajnim. Posebno je majstorstvo nadmudriti cenzora čiji je posao sumnjati na sve, a u isto vrijeme ostaviti dovoljno znakova za inteligentna čitatelja.

Baveći se pisanjem uopće, svi autori na umu imaju čitatelja koji je u neku ruku zrcalni odraz njih samih. Čitatelj mora znakove ostavljene među redovima umijećem ezoteričnog čitanja prepoznati i razumjeti. Opasnost s kojom se filozofi susreću nije samo od cenzure, progona i kažnjavanja nego i od nezakonitih, amoralnih izopčavanja ili prisvajanja filozofskih istraživanja. Dogodit će se, neizbježno, različite interpretacije nenapisanih ideja autora, no to se očekuje i na to se pristaje kao nužnost s obzirom da se i ono napisano tumači na više načina. Samim time to je i cilj pisanja između redaka: ne traži se od čitatelja slijepo vjerovanje u neki od ponuđenih stavova, već se traži samostalno promišljanje o navedenim stvarima ne bi li se ponukalo na moguće promjene. Potreba za ezoteričnom literaturom izgleda kao da je najveća u neslobodnim, neliberalnim društvima no, iako je to točno, mjesto joj se ipak može naći u svim društvima i kod svih autora koji žele na neki način oblikovati mlade mislioce te razbiti dogmatsko razmišljanje uopće. Njihovu dosjetku moglo bi se nazvati plemenita laž ili pobožna prevara.¹⁰³

Površni sloj u literaturi prikriva dubinski sloj traganja za istinom na nekoliko načina:

¹⁰² Ibid., str. 23.

¹⁰³ Ibid.

- zamućivanjem plana izlaganja
- prikrivanjem temeljnih intencija
- lažnim citatima
- nepotpunim ili netočnim ponavljanjima prethodnih tvrdnji
- hotimičnim omaškama i ispuštanjima
- protuslovljima te logičkim nedosljednostima.¹⁰⁴

Pisanje između redaka moglo bi se okarakterizirati kao namjerna javna autocenzura s motivom zaštite autora, vlastitih interesa, grupe ljudi ili filozofskog nauka. Kroz čitavu povijest čovječanstva ova se mjera koristi kao oruđe u borbi protiv cenzorskog režima. Cenzori su učinili mnogo nedjela protiv pisaca, no pogledamo li širu sliku, borba između cenzora i slobodnih mislioca završavala je većinom u korist mislioca. Cenzura mu je korisna, potpomaže u kreativnom radu. Tjera pisca da piše baš ono što možda nikada ne bi pisao, slikara da slika baš ono što nikada ne bi slikao, filozofa da se bavi društvenim i znanstvenim pitanjima kojima se možda nikada ne bi bavio. Sumirajući misao A. Stipčevića, cenzori su dobili mnoge bitke, ali su izgubili rat. Jedan takav rat vođen je u Francuskoj u vrijeme prosvjetiteljstva. Filozofi koji su radili na *Enciklopediji* zalaganjem za sekularizaciju mišljenja, za boljim obrazovanjem javnosti te suprotstavljanjem postojećem religijskom autoritetu padali su pod škare cenzure često, ali odabirom autocenzure uspjeli su prenijeti svoje poruke koje su uvelike utjecale na daljnji razvoj politike, filozofije i znanosti. Polazna pretpostavka za analizu njihovih tekstova je teorija o samosvjesnom pisanju između redaka s ciljem duhovnog oslobođenja svekolike javnosti.

¹⁰⁴ Lalović, Dragutin, »Umijeće pisanja i kušnje političkog mišljenja« u: Leo Strauss, *Progoni i umijeće pisanja*, Disput, Zagreb 2003., str. 189–195.

4. Francuska enciklopedija

Francuska enciklopedija, punim nazivom *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, tj. *Enciklopedija ili razumski rječnik znanosti, umjetnosti i obrta*, najpoznatija je samo kao *Enciklopedija*, a smatra se najvećim kulturnim ostvarenjem prosvjetiteljstva. Nastaje slučajno kada je Denisu Diderotu ponuđeno prevođenje enciklopedije koju je priredio Ephraim Chambers 1728. godine u Londonu. Diderot ju je trebao prevesti na francuski jezik 1745., no ubrzo uspijeva dogovoriti da se Chambersovo djelo upotrijebi i uvelike proširi priložima francuskih autora, a Diderot preuzima brigu oko vođenja projekta. Također postaje urednik za humanističke znanosti i zanate, a uredništvo za matematičko-fizičke znanosti preuzima njegov suradnik, Jean Baptiste Le Rond d'Alembert koji je za *Enciklopediju* napisao i čuvenu *Uvodnu raspravu*.¹⁰⁵ Prvi puta je objavljena 1751. godine, a izlazila je sve do 1772. Sadrži 32 sveska od kojih je 21 tekstualni prilog s više od 70 000 članaka različite tematike.¹⁰⁶ Preostalih 11 svezaka sadrži bogate ilustracije, a izvorno je imala 17 folio-svezaka i 11 svezaka s bakrorezima.¹⁰⁷ *Enciklopedija* je veliki suradnički projekt. Započelo ga je dvadesetak suradnika, a njihov je broj narastao do 140 autora koji su svojim radom doprinijeli objavljivanju enciklopedije s tako širokim područjem zanimanja. Naime, *Enciklopedija* je predstavljala sumu svih znanja toga vremena uključujući i područja koja do tada nikada nisu bila obrađivana na ovaj način. Kako bi se nova područja uključila u završni proizvod, o njima su pisali ili pomagali, kao stručni informanti, obrtnici, tehničari i inženjeri, a ne samo filozofi i književnici. Tako je ona obuhvaćala područja duhovnih znanosti, teorijskih i primijenjenih znanosti, povijesti, politike, mehanike, obrta te glazbe.¹⁰⁸

“Enciklopedija se bavila radom mehaničara, geometra, eksperimentalnih znanstvenika, tehničara, umjetnika i inženjera radije nego radom dogmatskih teologa srednjeg vijeka ili humanista renesanse i njihovih sljedbenika u baroknom razdoblju, zarobljenih između drevne misli i modernih tradicija.”¹⁰⁹

¹⁰⁵ »Enciklopedija«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na:

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17879> (pristupljeno 20. 7. 2019.).

¹⁰⁶ »About this project«, *The Encyclopedia of Diderot and d'Alembert Collaborative Translation Project*. Dostupno na: <https://quod.lib.umich.edu/d/did/intro.html> (pristupljeno 12. 7. 2019.).

¹⁰⁷ »Enciklopedija«, *Hrvatska enciklopedija*.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Daniel Roche, *France in the Enlightenment*, Harvard University Press, Cambridge, Mass 1998., str. 575.

Izvorno: The Encyclopédie drew on the work of mechanics, geometers, experimental scientists, technicians, artists, and engineers rather than of the dogmatic theologians of the Middle Ages or the humanists of the Renaissance and their followers of the baroque period, caught between ancient thought and modern traditions.

Francuski prosvjetitelji koji su radili na *Enciklopediji* postali su poznati pod nazivom Enciklopedisti ili Filozofi, no to nije značilo da su u svemu bili sukladnih mišljenja. Upravo suprotno, razlikovali su se po mnogim idejama, posebice ekonomskim ili političkim. Poznato je posve oprečno mišljenje svijeta između velikih prijatelja Diderota i Rousseaua, osobito po pitanjima politike, umjetnosti i ljudske prirode.¹¹⁰ Unatoč tome, zajednička im je borba za sekularizaciju mišljenja, suprotstavljanje religijskom autoritetu i netolerantnoj politici Crkve te za bolje obrazovanje. Otada je cilj *Enciklopedije* ne samo informiranje o svim područjima znanja i iskustva već i oslobođenje pojedinca i zajednice od predrasuda i nepravde koje sprječavaju ostvarenje, sreću i slobodu pojedinca. Teško se moglo naći područje, koliko god osjetljive tematike, a da nije obrađeno u *Enciklopediji*. Metoda kojom su se koristili u pisanju članaka za *Enciklopediju* kombinirala je sustavan dokumentarno-faktografski prikaz i filozofsku kritiku. Zbog toga su neki članci previše zastranili u apstraktne polemične radove, na mjestima su točnost i preciznost žrtvovani u svrhu postizanja oštre kritike. Zato se francusku *Enciklopediju* treba razumjeti ujedno kao riznicu znanja i politički pamflet, a i udžbenik za nekoliko naraštaja europskih reformatora i upornih popravljča zatečenih društvenih odnosa.¹¹¹ Nedvojbeno, ona je revolucija duha, opozicija teroru države i netoleranciji Crkve.

“Enciklopedija je glavno dostignuće francuskog prosvjetiteljstva čiji je cilj, prema Diderotovim riječima bio „mijenjati zajednički način razmišljanja“ širenjem znanja i razvojem kritičkih modusa mišljenja.”¹¹²

4.1. Povijesne prilike

Prijepor između vlasti, kralja i religije pojačan je idejama nove epohe. Razdoblje prosvjetiteljstva uobičajeno se omeđuje godinama 1715., kada umire kralj Luj XIV. i 1789., tj. s početkom Francuske revolucije.¹¹³ Međutim, na to razdoblje utjecale su godine prije – u vrijeme vladavine kralja Luja XIV. Despotski vladar, Luj XIV. je centralizacijom vlasti dokinuo feudalni oblik monarhije i feudalne odnose te uspostavio apsolutnu monarhiju utemeljenu na božanskom pravu sa strogim nadzorom nad svećenstvom, plemstvom i

¹¹⁰ Usp., Goran Sunajko, »Diderot i Rousseau: tête-coeur filozofije francuskoga prosvjetiteljstva«, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 7 (2013) 2., str. 139–180. doi: <https://doi.org/10.33604/sl>.

¹¹¹ »Enciklopedija«, Hrvatska enciklopedija.

¹¹² »About this project«, *The Encyclopedia of Diderot and d'Alembert Collaborative Translation Project*.

¹¹³ Danilo Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija i odabrani tekstovi filozofa*, Matica hrvatska, Zagreb 1957., str. 31.

parlamentom.¹¹⁴ Sebe smatra istinskim “Božjim namjesnikom na zemlji”, a uz to je galikanist što znači da privrženost apsolutnoj monarhiji stavlja ispred privrženosti papi. Unutar Katoličke crkve također vlada nesklad; redovi poput jansenista s radikalnim idejama božje svemoći prozivali su ostatak svećenstva zbog pretjerane raskoši i baroknog načina života dok je ediktom iz Fontainebleaua Luj XIV. prouzrokovao egzodus protestanata poništivši teze Nanteskog edikta iz 1589. kojim je dugo održavan vjerski mir. Francuska vodi mnoge ratove sa susjednim zemljama zbog čega rastu porezi. Ne čudi kako je s takvom vanjskom politikom i religijskom propagandom na kraju svoje vladavine Luj XIV. ostavio Francusku s državnim dugom od 2 milijarde franaka.¹¹⁵

Porast broja stanovništva i nejednak ekonomski rast, uz financijske probleme stvara raskol između učene i narodne kulture. Učena se i dalje temelji na kršćanskim vrijednostima i polazištima antičke kulture. Paralelno s tim Luj XIV. ponukan glorifikacijom svoje vladavine osniva brojne akademije i potiče, čak i novčano potpomaže pisce, umjetnike i znanstvenike, sve dok to ide njemu u prilog. Dvor je, u svrhu jačanja apsolutizma potpomagao osnaživanje građanstva pružajući im pristup prosvjeti – onome što im je najviše nedostajalo. Stvoren je suprotan učinak od željenog – omogućili su filozofima prosvjetiteljstva lakše iskazivanje kritike o postojećem političkom i društvenom sustavu. Najveći broj stanovništva ipak pati, opterećen stalnim ratovanjima, porezima koji ih prate te zbog netolerancije i okrutne anti-protestantske politike. Nakon smrti Luja XIV. apsolutizam slabi, znanost se probija na scenu i započinje borba kritičkog uma protiv dogmatskog autoriteta.¹¹⁶ Skepticizam stječe uporište kao baza kritičke analize, a potpomaže i uzlet intelektualne razmjene ideja. Vjera u moć obrazovanja imala je tri temelja: opću intelektualnu atmosferu koja je vladala potaknuta idejama Johna Lockeja i filozofijom empirizma, želju za razumijevanjem reforme u svijetu te za razvijenom kulturom koja bi koristila religiji, ekonomiji i općenito državi u spriječavanju mogućih revolucija i promjena u budućnosti.¹¹⁷ Središnja i lokalna vlast, kao i parlament, htjela je osigurati kontrolu obrazovanja sekularnim vlastima, svodeći moć biskupa samo na nadgledanje religijskog kurikulumu. Biskupima to nije bilo po volji, zahtijevali su suprotno s

¹¹⁴ Goran Sunajko, »Filozofija politike francuskih enciklopedista i njezin utjecaj na Francusku revoluciju«, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 2 (2008) 1, 2, str. 25–50. doi: <https://doi.org/10.33604/sl>.

¹¹⁵ William Bristow, »Enlightenment«, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Metaphysic Research Lab, Stanford University, Stanford 2017. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=enlightenment> (pristupljeno 15. 7. 2019.).

¹¹⁶ Jean Carpentier, François Lebrun, Jacques Le Goff, *Povijest Francuske*, Barbat, Zagreb 1999., str. 160–170.

¹¹⁷ »Francusko prosvjetiteljstvo«, u: David Miller (ur.), *Blackwellova enciklopedia političke misli*, Demetra, Zagreb 2003.

argumentom da su oduvijek imali primarno pravo obrazovanja mladih. Crkva se osjeća ugroženom i sve više postrožava svoj položaj. Crkvene zabrane bile su jače od civilnih. Iako se prosvjetitelji u mnogočemu nisu slagali, i nekolicina ih je ateista dok su većinom ipak deisti, istina je da je njihova misao oslabila uporište tradicionalne religije, posebno ulogu Katoličke crkve kao javne institucije u Francuskoj. Prosvjetiteljstvo je često prozivano neprijateljem religije, no nakon dubljeg promišljanja izgleda da su prije svojim primjedbama, neki od filozofa, željeli stvoriti racionalnu religiju, tj. htjeli su je očistiti od praznovjerja, fanatizma i supernaturalizma.¹¹⁸ Sazrijeva kulturna kriza ali raste polje slobode – prosvjetiteljske ideje ulaze u sferu javnosti i šire se na tri fronta: kroz akademije u kojima su grupice inače nepovezanih učenjaka i klerika postavljali pitanja i tražili odgovore; kroz salone u gradovima gdje se skupljala intelektualna elita da razgovara o aktualnim zbivanjima i kroz masonske lože u kojima su istomišljenici najčešće osuđivali pretjeranu ulogu Crkve u društvu.¹¹⁹ Do 1723. bilo je 380 salona, a u narednih 50 godina broj im raste do 2000.¹²⁰ Unatoč nadgledanjima policije, u salonima je vladala tolerancija. Kritizirala se više Crkva nego kralj, ali to ne znači da nisu bili protivnici nezaslužene i nepravedne privilegiranosti plemstva koje se skupljalo oko kralja. Stvarao se sekularni etički kod odvajanjem duhovnosti od religiozne etike. Mladi intelektualci znatiželjni su u vezi historije, razlikuju despotizam od apsolutizma i vjeruju u progres. Nakon 1723. cenzura pisane riječi pooštrila se u Francuskoj. Vlasti imaju monopol nad prodajom knjiga i tiskarama. Slovo na papiru ipak je trajno i može prouzrokovati puno neugodnije posljedice. Iako vjera u razum nije trijumfirala u cijeloj Francuskoj, osjeća se pomak. Pravi zadatak filozofije bio je da jasno i bistro formulira takva načela koja će ljude prosvjetliti i ukazati im kako se na osnovu njih može preobraziti svijet.¹²¹

U takvom kontekstu izlazi *Enciklopedija* i postiže velik uspjeh u vrlo kratkom vremenu. Već prvi svezak, zabilježeno je, ima dvije tisuće pretplatnika, a ta brojka samo je rasla – do prestanka izlaženja porasla je na 4300.¹²² Interes koji je pobunila *Enciklopedija* itekako je velik uspjeh, no značilo je to da se vrlo brzo našla pod povećalom vlasti i cenzorskog režima. Prva dva sveska već su podijelila kulturnu javnost – jedni su bili gorljivo za ideje koje su se u *Enciklopediji* našle dok su drugi bili nepopustljivo protiv. Sredina 18. stoljeća prijelomna je za pisanje tekstova o religiji s negativnim, kritičkim konotacijama. Rasla je netrpeljivost između

¹¹⁸ W. Bristow, »Enlightenment«.

¹¹⁹ D. Roche, *France in the Enlightenment*, str. 669.

¹²⁰ Ibid., str. 670.

¹²¹ D. Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija i odabrani tekstovi filozofa*, str. 9.

¹²² W. Bristow, »Enlightenment«.

skepticizma i vjere, pa pojava *Enciklopedije* baš u tom trenutku nije bila neobična. Uvrijeđeni isusovci digli su najviše buke, profesor Guillaume-Francois Berthier napisao je članak u kojemu napada *Enciklopediju* i njezine urednike. Diderot je odgovorio brojnim pamfletima, no spor je doveo do prve zabrane tiskanja 1752. godine.¹²³ Zanimljivo je da u istom tom svesku izlazi članak pod nazivom *Cenzori knjiga*.¹²⁴ Članak je objavljen i do danas ostaje anonimn. Diderot je nedugo zatim izrazio želju da, s obzirom da je cenzura realnost u kojoj živi, cenzor bude visoko inteligentan čovjek, svjestan potrebe za djelom koje potiče istinu, vrlinu i progres ljudskog znanja.¹²⁵ Sukob s isusovcima ostao je u pozadini cijelo vrijeme tijekom objavljivanja *Enciklopedije*. Nove nevolje uslijedile su 1757. Težak je to napad koji zapravo nije imao veze s *Enciklopedijom*. Sluga Damiens pokušao je izvršiti atentat na kralja Luja XV., a vlasti su njegovo navodno ludilo povezali sa pojavom nove filozofije te su izdali propise po kojima se sva djela sa sličnim idejama moraju zaustaviti.¹²⁶ Zato što se *Enciklopedija* našla među tim radovima izranjale su i svakoake optužbe za kvarenje morala društva, napade na religiju i vlast. Nakon toga je Diderot izgubio mnogo suradnika. Prvi je odstupio Rousseau zbog svađe s d'Alembertom oko članka o Ženevi. Odstupio je i Voltaire, a onda i sam d'Alembert što je bio osobito težak udarac.¹²⁷ D'Alembert, primjerice, nije vidio korist u borbi protiv cenzure.¹²⁸ Zacijelo je to ostavilo traga na Diderotu, no svjedoči i o njegovoj požrtvornosti. Nakon uskraćivanja dozvola za tiskanje i odluke dvora iz 1759. da se *Enciklopedija* spali pod optužbom hereze, raznih zabrana tiskanja novih svezaka i prijetnji kako urednicima tako i istomišljenicima, Diderot je ustrajao, na sve načine, u objavljivanju novih svezaka, pa je tako pristajao na razne kompromise i smicalice.

Pisali su mješovitim stilovima, čas napadajući čas hvaleći ortodoksnu praksu Katoličke crkve, služili su se ezopovskim jezikom, na glavne članke stavljali su uputnice za druge koji su iznosili misli suprotne konvencionalnim pokušavajući protresti dogmatične svjetonadzore. Posebno je koristan bio tajni dogovor zbog kojega je posljednjih deset svezaka *Enciklopedije* uopće i objavljeno – tiskani su s oznakom »Neuchâtel«, što je naziv glavnog grada istoimenog

¹²³ Charles T. Wolfe, J.B. Shank, »Denis Diderot«, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Metaphysics Research Lab, Stanford University Press, Stanford 2019. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=diderot> (pristupljeno 15. 7. 2019.).

¹²⁴ »Censors of books«, *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*, preveli Nelly S. Hoyt i Thomas Cassirer, Michigan Publishing, University of Michigan Library, Ann Arbor 2003. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0000.142> (pristupljeno 10. 7. 2019.).

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ »Robert-François Damiens«, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. Dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Robert-Fran%C3%A7ois_Damiens (pristupljeno 10. 9. 2019.).

¹²⁷ C.T. Wolfe, J.B. Shank, »Denis Diderot«.

¹²⁸ »D'Alembert«, u: David Miller (ur.), *Blackwellova enciklopedija političke misli*, Demetra, Zagreb 2003.

kantona, kako bi se ostavio dojam da su svesci objavljeni u Švicarskoj.¹²⁹ Diderotu nije bilo lako održavati izdavanje *Enciklopedije*, posebice ako znamo za slučajeve kao što su onaj kada je 1764. otkrio da su izdavač André Le Breton i jedan slagar tajno uklonili oko tristo stranica spornog slobodoumnog teksta iz desetak svezaka.¹³⁰ Čak i kada je bila dovršena službeno je zabranjena, no i dalje se širila cijelom Europom kao instrument obrazovanja i unapređenja društva. Njezini autori i čitatelji nisu potaknuti jednom zajedničkom socijalnom ideologijom već raširenom potrebom za znanjem. U osnovi, ideja *Enciklopedije* je da sva znanost, umjetnost i politika treba imati za cilj sreću, i to što veću sreću za što veći broj ljudi. Jedna je od najpopularnijih i najprogonjenijih enciklopedija u europskoj povijesti. Jasno je zašto je u svojim dvadesetak godina izlaženja često bila netolerirana od strane režima: napadala je Crkvu i despotsku vladavinu. No enciklopedisti su to činili lukavo i oprezno. Nikada se nije napadala Crkva i dvor u isto vrijeme, jednakom jačinom i intenzitetom. Tome nam svjedoči djelo matematičara i filozofa Condorceta koje je napisao u tamnici, 1822. godine u kojemu vrlo dobro ocrtava glavne teme filozofskog pokreta te sredstva kojima se domišljato promiču nove ideje:

“U Francuskoj su se Bayle, Fontenelle, Voltaire, Montesquieu, i škole koje su ti slavni ljudi osnovali, borili za istinu, služeći se svim oružjima kojima su učenost, filozofija, duh, dar za pisanje mogli obdariti razum; služeći se svim načinima, svim formama, od poruge do patetike, od najučenije i najšire kompilacije do romana i dnevnog pamfleta; pokrivajući istinu velom koji je štedio previše slabe oči i prepuštao užitku da je otkrije; milujući predrasude da bi im zadali još jači udarac; ne prijeteći gotovo nikada većini odjednom, i ni jednoj u potpunosti; tješeći ponekad neprijatelje razuma, pretvarajući se da u vjeri žele samo polovičnu toleranciju, a u politici polovičnu slobodu; štedeći despotizam ustajali su protiv vjerskih apsurd, i štedeći vjeru kad su ustajali protiv tiranije; napadajući ta dva biča u njihovu principu, dok su se samo pretvarali da mrze odvratne ili smiješne zablude, i pogađajući ta tužna stabla u samu njihovu korijenu, hineći da im samo žele potklesati neku predugu granu [...]; ali nikada se nisu umorili od zahtijevanja nezavisnosti razuma, slobode pisanja, kao prava ljudskog roda, kao njegova spasenja; buneći se s neiscrpnom

¹²⁹ Slaven Ravlić, »Enciklopedija kao socijalna utopija«, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 5 (2013) 1, str. 44–56. doi: <https://doi.org/10.33604/sl>. Dostupno na:

<https://hrcak.srce.hr/110265> (pristupljeno 15. 7. 2019.), str. 46.

¹³⁰ Ibid.

energijom protiv svakog zločina fanatizma i tiranije; progoneći u vjeri, u vlasti, u običajima, u zakonima sve što je imalo karakter tlačenja, krutosti, barbarstva; naređujući, u ime prirode, kraljevima, ratnicima, sucima, svećenicima da poštuju ljudsku krv; predbacujući im s energičnom oštrinom ono što je njihova politika ili njihova ravnodušnost rasipala u borbi ili kažnjavanju; uzevši napokon za ratni poklič devizu: razum, tolerancija, čovječnost.”¹³¹

Većina autora *Enciklopedije*, uključujući i dva urednika, povremeno su se koristila klasičnim metodama autocenzure – pisali su pod pseudonimima ili su čak objavljivali anonimno. Diderot je *Filozofske misli* i *Pismo slijepima za upotrebu onima koji vide*, dva djela mimo nekolicine članaka za *Enciklopediju*, objavio anonimno, no zbog prepoznatljiva stila vrlo je brzo otkriven kao autor i tako upada u nevolje. Za ovakvim mjerama, mjerama autocenzure, posegnuli su iz straha od posljedica koje bi ih zasigurno zadesile, da svoj izražaj nisu makar malo prilagodili lokalnim prilikama. Na primjeru Diderotovih tekstova može se osvijetliti karakter javne autocenzure u političkom i socijalnom kontekstu društva u kojem je, puno prije stravičnih mjera što su ih iznjedrili totalitarni režimi 20. stoljeća, bojazan od zatočenja i progona, prevagnuo, ali ne i potpuno iskorijenio borbu za slobodom mišljenja, želju za kreativnim izražavanjem, pobunu protiv sputavanja naroda metaforičkim kavezima od dogmatskih i zastarjelih ideja crkvenjaka ili drugih moćnika.

4.2. Primjeri Diderotovih tekstova

Nekoliko odabranih tekstova Denisa Diderota primjer su autocenzure u *Enciklopediji*. Filozof koji se danas ne proučava koliko neki njegovi suvremenici iz razloga koji ujedno ukazuju na njegovu konfuznost i genijalnost, svojom je marljivošću i hrabrošću obilježio 18. stoljeće. Naime, njegov stil pisanja današnji interpretatori ne prepoznaju kao filozofski pa ga se češće može naći u lekcijama iz književnosti. No baš je to njegova posebnost, pisao je puno više od drama, umjetničkih kritika, proze i fikcije. Filozofskim radovima koristio se kao sredstvom za svoj politički i socijalni aktivizam. Volio je eksperimentirati sa žanrovima. Osim što je puno pisao, bavio se, naravno i izdavačkim poslom.¹³² U objavljivanju svojih radova bio je jednako nepredvidljiv. Mnoge radove odabrao je ne objaviti, a mnoge je objavio anonimno.

¹³¹ J. Carpentier, F. Lebrun, J. Le Goff, *Povijest Francuske*, str. 172.

¹³² C.T. Wolfe, J.B. Shank, »Denis Diderot«.

Takva je nekolicina članaka iz *Enciklopedije* koji će ovdje poslužiti kao primjer.

Tek 80-tih godina prošloga stoljeća autorstvo mu je pripisao profesor Jacques Proust. Radi se o člancima *Autorité politique* (Politička vlast) iz prvoga sveska *Enciklopedije*, a potom i članak *Intolérance* (Netolerancija) iz osmog sveska objavljenog 1765. godine.

Anonimno objavljivanje nije neobično. Često se Diderot služio ovom metodom izbjegavanja cenzure pod čijim je pritiskom bio cijeloga života. Čak je prije početka rada na *Enciklopediji* bio tri mjeseca u zatvoru. Nakon što se djelom *Pismo slijepcima* svidio Voltaireu, vlastima je ipak smetao zbog ateističkih i materijalističkih ideja koje su se u njegovu pisanju mogle pronaći.¹³³ S obzirom na Diderotova snažna opredjeljenja i vjeru u razum kojima je promovirao sreću i humanost, bojazan koju je zasigurno osjećao za svoj život pojačavao je strah kako će prevelikim izlaganjem progonu vlasti ugroziti svoju karijeru te biti prisiljen odustati od propagiranja svojih ideja.¹³⁴

Ostale smicalice kojima Diderot pokušava zbuniti cenzore pripadaju javnoj autocenzuri motiviranoj vanjskim agentom koji negativno utječe na autora. Autocenzura se odvija na makrorazini i služi autoru da ipak, makar i umjereno, iznese svoja nova heterodoksna stajališta.

4.2.1. Politička vlast

U tekstu *Politička vlast* Diderot očigledno komentira način vladavine u Francuskoj, osporava apsolutizam i prvenstveno pravo vladara da bude iznad svojih podanika. Iako samo na dva mjesta spominje Francusku, iz cjeline primjedbi nesumnjivo se može zaključiti da govori o njoj. Postojeći politički i socijalni autoritet bio je umotan u religiozne mitove i misterije utemeljene na opskurnim tradicijama koje se Diderotu čine zastarjelima. Članak od pojma autoriteta (vlasti) brzo stiže do kritike kraljevske moći.

Čovjek ne može imati prirodno pravo da zapovijeda nad drugima. To je prva i bespogovorno Diderotova misao. Odmah zatim proglašava slobodu darom s neba.

Diderot je poznati ateist koji zagovara da se principi prirodnog reda ne traže u nadnaravnom biću već unutar samih prirodnih procesa, pa ipak, nigdje u ovom članku to eksplicitno ne izražava. Mogući razlog zašto je to tako ima veze s tim da se radi o prvom svesku *Enciklopedije*. Trebalo je osigurati njezino tiskanje. Sigurno je ovaj odabir povezan i s tim da je netom prije rada na *Enciklopediji* proveo zbog ateizma tri mjeseca u zatvoru, gdje ga je

¹³³ Ibid.

¹³⁴ »Diderot«, u: David Miller (ur.), *Blackwellova enciklopedija političke misli*, Demetra, Zagreb 2003.

posjećivao Rousseau, poznat po identičnim političkim stavovima pa su se često nepotpisani enciklopedijski članci pripisivali jednome ili drugome.

U članku u kojem već kritizira politički autoritet i one autore koji su branili božansko pravo kraljeva, bilo je lakše izbjeći preispitivanje postojanja Boga nego završiti ponovno na optuženičkoj klupi. Ne samo da se suzdržava napisati oštru tezu protiv Božje egzistencije, još se i oslanja na vjerske argumente kako bi svojim kritikama dao svojevrsni zaštitni oklop. Osim toga potvrđuje da je svaki čovjek slobodan i na to ima neupitno pravo. Razlikuje prirodno od neprirodnog prava koje dijeli na ono stečeno silom ili pristankom. Zanimljiviji je pak odabir riječi kada govori o prirodnom pravu:

“Ako je priroda uspostavila neki autoritet, [...]”¹³⁵

“Ako” i “neki” ne ulijevaju puno povjerenja u to da Diderot vjeruje u prirodno pravo.

Slično je i kad kaže:

“Bog, čija moć uvijek ima izravnog utjecaja na svako stvorenje, gospodar tako ljubomoran kao i apsolutni, koji nikada ne gubi svoja prava i ne prenosi ih.”¹³⁶

Kaže nešto što će cenzor pročitati kao “Bog je jedini koji ima apsolutna prava” što barem s jedne strane podilazi strogoj crkvenoj cenzuri. No Diderot ne priča o Bogu i njegovom odnosu s podanicima, zapravo sve što hoće reći je da kralj ne može biti apsolutni vladar, nema prirodnih prava. Teško je zagovarati ideju o Božjim poslanicima na zemlji dok u Parizu kruže glasine o kraljevim i plemićkim razvratima, preljubima i slično. Dodaje da Bog dopušta, zbog zajedničkog dobra i održavanja društva, da ljudi međusobom odaberu jednoga kome će biti podređeni, no to mora biti unutar granica razuma.

Čitavo vrijeme piše polemički iako se radi o članku u enciklopediji (tada su, za razliku od današnjih enciklopedija, članci bili pisani polemički i esejistički), no nimalo se ne odaje kao autor. Piše u množini ili govori općenito o čovjeku te ostavlja privid nepristranosti.

Privid održava u sljedećem odjeljku:

¹³⁵ Denis Diderot, (pripisao Jacques Proust), »Political authority [abridged]«, *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*, preveo Stephen J. Gendzier, Michigan Publishing, University of Michigan Library, Ann Arbor 2009. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0000.062> (pristupljeno 12. 7. 2019.).

Izvorno: If nature has established some authority, [...].

¹³⁶ Ibid.

Izvorno: It is God, whose power always has a direct bearing on each creature, a master as jealous as absolute, who never loses his rights and does not transfer them.

“Saviti koljeno pred čovjekom ili slikom samo je vanjska ceremonija o kojoj se istinski Bog, koji zahtijeva srce i um, jedva brine i koju prepušta instituciji ljudi da po svojoj volji postupaju sa znakovima građanske i političke pobožnosti ili vjerskog štovanja. Dakle, nisu ove ceremonije same po sebi, već je duh njihova uspostavljanja ono što čini njihovo poštivanje nevinim ili zločinačkim. Englez nema brige oko služenja kralju na jednom koljenu; ceremonija označava samo ono što ljudi žele da označava.”¹³⁷

Dvije stvari se ovdje mogu istaknuti. Prvo, ceremonije koje se odvijaju u ime Boga odavno su prestale biti pobožne. Poznato je kako se u to doba svećenstvo zaniјelo barokom i primamljivim raskošima velikih gradova. Takvo ponašanje nije smetalo samo učenjacima, nego se također osjetilo među svećentvom. Reći da Bog za ceremonije ne mari suptilna je Diderotova kritika skrivena između redaka.

Drugo, spomenuti Englez nalazi se samo na tom jednom mjestu u tekstu. Diderot nije eksplicitno objasnio da je u Engleskoj saviti koljeno pred kraljem zaista samo ceremonijalno s obzirom na režim parlamentarne monarhije. Niti je napisao da se treba kopirati primjer Engleza. Pa ipak, spomenuvši ga u gotovo neutralnom smislu, otkriva svojim čitateljima primjer novog političkog poretka i sije klicu preispitivanja francuskog političkog režima. Iz današnje perspektive, ukoliko su poznate povijesne prilike 18. stoljeća, nešto je lakše vidjeti da Diderot uistinu zagovara uspostavu političkog autoriteta putem pristanka ili dogovora te snažno kritizira apsolutnu monarhiju.

Za potrebe opstanka *Enciklopedije* i održanje vlastite karijere u ovome članku impersonalnim stilom, ponekom ublaženom kritikom i s puno oslanjanja na vjerski stav koji nije osobno njegovao pokušao je učvrstiti svoj argument. Pristanak je “legitiman” i “koristan za društvo”, a pogoduje mu to što se “čovjek ne smije niti može predati u potpunosti i bez rezerve drugom čovjeku, jer ima gospodara nadređenog svemu, kojem i sam u cijelom svom biću pripada.”¹³⁸

¹³⁷ Ibid.

Izvorno: To bend one's knee before a man or an image is merely an external ceremony about which the true God, who demands the heart and the mind, hardly cares and which he leaves to the institution of men to do with as they please the tokens of civil and political devotion or of religious worship. Thus it is not these ceremonies in themselves, but the spirit of their establishment that makes their observance innocent or criminal. An Englishman has no scruples about serving the king on one knee; the ceremonial only signifies what people wanted it to signify.

¹³⁸ Isto.

Izvorno: [...]for man must not nor cannot give himself entirely and without reserve to another man, because he has a master superior to everything, to whom he alone belongs in his entire being.

4.2.2. Netolerancija

Sljedeći članak, *Netolerancija* kao cjelina pomalo je logički nedosljedan. Preciznije, upadljiva je stilsko nekonzistentnost između Diderotovih teza i paragrafa. Djelomično piše bezlično, a djelomično u dijalogu s čitateljem. Za jedan enciklopedijski navod, iz današnje je perspektive, prepun pitanja i citata, a na kraju uključuje i izravnu poruku čitatelju. Time ga zbunjuje ili barem priželjkuje nadmudriti cenzora.

Glavna tema je netolerancija, no kritika koja se nalazi u tekstu upućena je religiji. Štoviše, upućena je direktno kršćanskoj netoleranciji koja ju okružuje.

Na početku definira netoleranciju “kao divljačku strast koja nas dovodi do mržnje i progona onih koji su u zabludi.”¹³⁹ Odmah zatim razlikuje dva tipa netolerancije: crkvenu i sekularnu. Iako za crkvenu kaže da neće biti obrađena u ovome unosu, on o njoj kaže dovoljno za pronicljiva čitatelja. Šifriranim jezikom, ili točnije sarkazmom prikriva svoj stvarni stav. Najprije crkvenu netoleranciju određuje kao onu koja sve religije osim vlastite smatra neistinitima, nadodavši da takav stav ugrožava ljudske živote. Zatim piše:

“Ovaj se članak neće baviti takvim junaštvom koje je stvorilo toliko mnogo mučenika kroz crkvena stoljeća.”¹⁴⁰

Možda je pretrpjati takvu mržnju junaštvo, no ona ne bi trebala niti postojati. Vjerski fanatizam koji stvara mučenike ne bi trebalo slaviti.

Diderot je gajio ljubav za ironijom, humorom, satirom i igrom riječima.¹⁴¹ Stoga navedena rečenica ima više smisla kao kritika. Izrazito se riječ “junaštvo” doima posebno sarkastičnom. Zatim nenadano, čak neskladno, sekularnu netoleranciju također veže uz religiju. Nju definira kao prestanak svih odnosa s onima koji misle drugačije od nas o Bogu i njegovu kultu, tj. načinu štovanja, na bilo koji nasilni način.

Kao i u prethodnom unosu o političkom autoritetu drži se vjerskih argumenata kako bi osnažio svoj kritički stav. Iako nije vjernik, svjestan je da će sve što želi iznijeti, a negativnih je konotacija, proći bolje ako i sam bude polazio od kršćanskih teza. Ne samo od teza, naime, dalje u tekstu izravno citira kršćanske pisce. Osuđuje bezbožnost kršćana pribjegavajući

¹³⁹ Denis Diderot, (pripisao Jacques Proust), »Intolerance«, *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*, preveo Philip Whalen, Michigan Publishing, University of Michigan Library, Ann Arbor 2002. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0000.020> (pristupljeno 12. 7. 2019.).

Izvorno: [...]generally understood to mean the savage passion that leads us to hate and persecute those in error.

¹⁴⁰ Ibid.

Izvorno: This article will not address such heroism that has generated so many martyrs across the church's centuries.

¹⁴¹ C.T. Wolfe, J.B. Shank, »Denis Diderot«.

njihovom vlastitom učenju. Koristeći se tuđim riječima u isto vrijeme šalje poruku tolerancije i ljubavi, a ne iznosi svoje vlastito mišljenje. Ovdje je posebno snažna autocenzura, a Diderot je uvjerljivo vješt u odabiru citata. Prosvjetiteljski filozofi posebno su kudili doslovno shvaćanje Svetoga pisma. Takvo tumačenje uvelike je otežavalo napredak znanosti.

Zato je pojava protestantizma, čija je glavna kritika kršćanstva bila upravo osuda totalnog autoriteta Svetog pisma, mnogim filozofima otvorila put prema ideji slobodne svijesti.¹⁴²

Neka od pitanja koja postavlja su provokativna i hladna. Na primjer:

“Što je Krist preporučio svojim učenicima kada ih je slao u druge zemlje? Da ubiju ili da umru? Da proganjaju ili da pate?”¹⁴³

Nešto niže zapitat će izravno “netolerantne” slijede li riječ svetoga Pavla. No neće dati odgovor. Proziva bez da je u nekoga izravno usmjerio prst. Cilj mu je uvjeriti sugovornika da sve odgovore koji vode u preispitivanje ortodoksne prakse nije nametnuo već da je čitateljev um samostalno zalutao u tom smjeru. To se posebno odnosi na um cenzora i cenzorskog režima, jer jedino njih uistinu i treba uvjeriti da krivica nije na Diderotu već da su sami otkrili u njegovu pisanju nešto što ni on sam nije pomislio.

Kad se konačno obrati čitatelju u zadnjem paragrafu osvjetljava se crta koja se ipak protezala kroz nešto nepovezan tekst. To je vjera u razum, u toleranciju općenito bez poveznice s bilo kojim vjerskim redom. Kao zagovornik eksperimenatalne filozofije¹⁴⁴ uključivao je u svoja uvjerenja misao da se sve stvari trebaju preispitati i analizirati bez obzira na tuđe osjećaje.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ D. Diderot, »Intolerance«.

Izvorno: What did Christ recommend his disciples by sending them to other countries? Was it to kill or die? Was it to persecute or suffer?

¹⁴⁴ C.T. Wolfe, J.B. Shank, »Denis Diderot«.

5. Zaključak

Cenzura i autocenzura dvije su izuzetno složene ljudske tvorevine s bogatom i dugom poviješću. Osim zbog pluralnosti područja u koje su se uvukle, jednako su opasne i strašne zbog tihog, ponekad neprimjetnog načina provedbe ali i onog javnog, glasnog načina kontrole ljudskog izražavanja što je ujedno i pokušaj kontrole samoga mišljenja. Neodvojive su. Autocenzura je tijekom povijesti rasla i razvijala se kao jedna vrsta cenzure. Tek je unazad nekoliko desetljeća zaintrigirala znanstvenike, povijesničare i istraživače pa se potegao diskurs o raznim oblicima i moralnim aspektima autocenzure. Nezaobilazan je dio ljudskih života počevši od najnižih razina interakcija među pojedincima do najviših, makrosvjetova. Ona se ne tiče samo pisane i izgovorene riječi. Bliska samokontroli može se pronaći u želji za održavanjem dobrih prijateljskih ili obiteljskih odnosa. Kao korak do političke korektnosti uobičajan je porok demokratskih društava. Često je izazvana strahom pa ima vanjskog agenta koji ju pospješuje, a ponekad je potpuno privatna, bez vanjskih povoda. Na ovu javnu, mora se priznati, sigurno je lakše utjecati. Privatna autocenzura ostaje fenomen kojim bi se nešto više mogli pozabaviti psiholozi. S obzirom da je jedva zamjetna jer ne ostavlja za sobom dokaze o autocenzuri, ostaje neistraženo područje koje nema toliko utjecaja na javnu sferu, barem ne izravnim sukobljavanjem sa slobodom izražavanja.

U svim društvima proizašlim iz tradicije antičke Grčke i Rima vlada snažna ideja da građani imaju pravo na slobodu mišljenja i izražavanja. Ove su slobode danas uvrštene u osnovna ljudska prava, no nije uvijek tako bilo. U razdobljima neslobode svejedno su postojale ideje međusobno nepovezanih autora o nesputanosti ljudskog uma i razmišljanja izvan okvira državnih i religijskih granica. Međutim, sloboda izražavanja ne znači da ne postoje posljedice. Niti u društvima u kojima je cenzura službeno postojala, tako ni u društvima gdje nije postojala ili se barem nije nazivala cenzurom, ali se ipak provodila. Svi kažnjavani pisci, sve spaljene knjige, svi prognani intelektualci, zatvorene tiskare, ubijeni novinari, književnici, filozofi i znanstvenici, svaka očišćena knjižnica i svaka zabrana vlasti nad slobodom govora stvorile su snažan otpor i reakciju. Reakciju kojom se već od antičke Grčke nepokolebljivi umovi ne daju potpuno ušutkati. Opresija stvara autocenzuru kao odgovor na stroge režime i kao zaštitu od sigurnih progona i prijevremene smrti. Ona umjesto da sputava, stvara. To je oblik autocenzure koji je potpuno suprotan cenzuri i služi u korist autora; za razliku od one koja se može smatrati samo podvrstom cenzure u kom slučaju ide savršeno niz dlaku cenzorima jer autori umjesto njih čiste svoje radove i ne ostavljaju o tome dokaze. Zato su autori koji na prijetnje kaznama, progonima i smaknućima reagiraju prikrivanjem svojih

istinskih, najčešće heterodoksnih ideja stvorili novu vrstu literature i novu tehniku pisanja. U njoj se istinske poruke skrivaju u prazninama između riječi, ali za vješta i pametna čitatelja odjekuju glasnije od površinskog, vidljivog teksta. Pisanje između redaka nevjerojatno je postignuće ljudskog uma. Primjenom autocenzure u književnosti, filozofiji, novinarstvu, znanosti itd. pisci, makar umjereno ipak iznose svoje istine. Nije ih se uspjelo potpuno zastrašiti. Napustili su neke ideje, no izbjegli su cenzuru. Uz niz drugih smicalica: korištenjem pseudonima, anonimnim objavljivanjima, ezopovskim jezikom, suradnjom s cenzorima, tiskanjem u inozemstvu i slično, vodili su rat u nadmudrivanju s moćnicima kojima se nije sviđala ideja progresa i promjene i ostali su dostojan protivnik.

Rat koji se vodio u 18. stoljeću u Francuskoj za vrijeme trajanja apsolutizma i stroge ortodoksne vladavine kršćanstva rezultat je ponovno otkrivenih ideja o slobodi mišljenja i volje. Prosvjetitelji su pobuđeni snažnom vjerom u razum i napredak osjetili kako je vrijeme za promjene i odlučno su se suprotstavili cenzuri. Čuvenom *Enciklopedijom* i ustrajnim urednikom kakav je bio Denis Diderot pomicali su granice u razumijevanju znanosti i tehnike, kritizirali su ustaljenu netoleranciju Crkve i okrutnost kraljeve vlasti i svim su se silama borili za istinu. Vjerno to prikazuje nesklad među njima – različitih su mišljenja o ekonomiji, političkom uređenju i religiji, ali ujedinjeni oko ideje da filozofija mora biti akcija za poboljšanje čovjekova života na zemlji nisu ostali ograničeni razlikama i prihvatili su svoj pluralizam. A to je glavna istina – tolerancija, jednakost i sloboda. Pokazalo se nemogućim autocenzuru svesti na jednu definiciju, a pretpostavka da ovisno o kontekstu može biti korisna za obje strane cenzorskog režima ispostavila se točnom.

6. Literatura

1. »About this project«, *The Encyclopedia of Diderot and d'Alembert Collaborative Project*. Dostupno na: <https://quod.lib.umich.edu/d/did/intro.html> (pristupljeno 12. 7. 2019.).
2. »Aleksandrijski muzej i knjižnica«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1556> (pristupljeno 12. 7. 2019.).
3. Anastaplo, George, »Censorship«, u: *Encyclopædia Britannica*, Encyclopædia Britannica, inc. 2018. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/censorship> (pristupljeno 15. 7. 2019.).
4. Baltussen, Han, Peter J. Davis, *The Art of Veiled Speech: Self-Censorship from Aristophanes to Hobbes*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015.
5. Bar-Tal, Daniel, Rafi Nets-Zehngut, Keren Sharvit, *Self-Censorship In Contexts Of Conflict*, Springer International Publishing, Cham 2017.
6. Blundell, Mary Whitlock, »Self-censorship in Plato's republic«, *Apeiron* 26 (1993) 3-4, str. 17–36.
7. Bristow, William, »Enlightenment«, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Metaphysic Research Lab, Stanford University, Stanford 2017. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=enlightenment> (pristupljeno 15. 7. 2019.).
8. Buschman, John, »Librarians, self-censorship, and information technologies«, *College & research libraries* 55 (1994) 3, str. 221-228.
9. Carpentier, Jean, François Lebrun, Jacques Le Goff, *Povijest Francuske*, Barbat, Zagreb 1999.
10. »Censors of books«, *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*, preveli Nelly S. Hoyt i Thomas Cassirer, Michigan Publishing, University of Michigan Library, Ann Arbor 2003. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0000.142> (pristupljeno 10. 7. 2019.).
11. »Cenzura«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11246> (pristupljeno 12. 7. 2019.).
12. »Cenzura«, *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda: sv.2, C-Fob*. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1977.

13. Cook, Philip, Conrad Heilmann, »Two types of self-censorship: public and private«, *Political studies* 61 (2013) 1, str. 178–196.
14. »D'Alembert«, u: David Miller (ur.), *Blackwellova enciklopedija političke misli*, Demetra, Zagreb 2003.
15. »Diderot«, u: David Miller (ur.), *Blackwellova enciklopedija političke misli*, Demetra, Zagreb 2003.
16. Diderot, Denis (pripisao Jacques Proust), »Intolerance«, *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*, preveo Philip Whalen, Michigan Publishing, University of Michigan Library, Ann Arbor 2002. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0000.020> (pristupljeno 12. 7. 2019.).
17. Diderot, Denis (pripisao Jacques Proust), »Political authority [abridged]«, *The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project*, preveo Stephen J. Gendzier, Michigan Publishing, University of Michigan Library, Ann Arbor 2009. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0000.062> (pristupljeno 12. 7. 2019.).
18. »Enciklopedija«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17879> (pristupljeno 20. 7. 2019.).
19. Festenstein, Matthew, »Self-censorship for democrats«, *European Journal of Political Theory* 17 (2018) 3, str. 324–342.
20. »Francusko prosvjetiteljstvo«, u: David Miller (ur.), *Blackwellova enciklopedija političke misli*, Demetra, Zagreb 2003.
21. Grbelja, Josip, *Cenzura u hrvatskom novinarstvu: 1945. – 1990.*, Naklada Jurčić, Zagreb 1998.
22. Griffin, James, *On human rights*, Oxford University Press, 2008.
23. Hebrang Grgić, Ivana, »Cenzura: neizostavan čimbenik razvoja ljudske misli i društva«, u: Miroslav Tuđman (ur.), *Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2008., str. 135–166.
24. Hebrang Grgić, Ivana, *Časopisi i znanstvena komunikacija*, Naklada Ljevak, Zagreb 2016.
25. Hebrang Grgić, Ivana, *Kratka povijest knjižnica i nakladnika: s kodovima i aplikacijom*, Naklada Ljevak 2018.
26. Horton, John, »Self-censorship«, *Res publica* 17 (2011) 1, str. 91–106.

27. »Index Librorum Prohibitorum«, *Wikipedia: the free encyclopedia*. Dostupno na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Index_Librorum_Prohibitorum (pristupljeno 12. 7. 2019.).
28. Ivezić, Vesna, »Lica cenzure. Sloboda mišljenja i kreativnost u uvjetima tržišno orijentiranog društva«, *In medias res* 5 (2016) 9, str. 1421–1438. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/170535> (pristupljeno 15. 7. 2019.).
29. Lalović, Dragutin, »Umijeće pisanja i kušnje političkog mišljenja« u: Leo Strauss, *Progoni i umijeće pisanja*, Disput, Zagreb 2003., str. 189–195.
30. Lewis, Barbara, »Self-censorship by French scribblers«, *British Journalism Review* 7 (1996) 3, str. 36–41.
31. »Luther, Martin«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37627> (pristupljeno 12. 7. 2019.).
32. »Pamflet«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46356> (pristupljeno 20. 7. 2019.).
33. Pejović, Danilo, *Francuska prosvjetiteljska filozofija i odabrani tekstovi filozofa*, Matica hrvatska, Zagreb 1957.
34. Platon, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb 1997.
35. »Pseudonim«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50903> (pristupljeno 20. 7. 2019.).
36. Ravlić, Slaven, »Enciklopedija kao socijalna utopija«, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 5 (2013) 1, str. 44–56. doi: <https://doi.org/10.33604/sl>. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/110265> (pristupljeno 15. 7. 2019.).
37. »Robert-François Damiens«, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. Dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Robert-Fran%C3%A7ois_Damiens (pristupljeno 10. 9. 2019.).
38. Roche, Daniel, *France in the Enlightenment*, Harvard University Press, Cambridge, Mass 1998.
39. »Scientific method: self-censorship«, *CBS News*. Dostupno na: <https://www.cbsnews.com/news/scientific-method-self-censorship/> (pristupljeno 20. 7. 2019.).
40. »Self-censorship«, *Wikipedia: the free encyclopedia*. Dostupno na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Self-censorship> (pristupljeno 10. 8. 2019.).
41. »Sokrat«, *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57022> (pristupljeno 5. 9. 2019.).

42. Stipčević, Aleksandar, *Cenzura u knjižnicama*, Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Zagreb 1992.
43. Stipčević, Aleksandar, *Kako izbjeći cenzora*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1997.
44. Stipčević, Aleksandar, *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1994.
45. Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1985.
46. Stipčević, Aleksandar, *Sudbina knjige*, Naklada Benja, Lokve 2000.
47. Strauss, Leo, *Progoni i umijeće pisanja*, Disput, Zagreb 2003.
48. Sunajko, Goran, »Diderot i Rousseau: tête-coeur filozofije francuskoga prosvjetiteljstva«, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 7 (2013) 2., str. 139-180. doi: <https://doi.org/10.33604/sl>.
49. Sunajko, Goran, »Filozofija politike francuskih enciklopedista i njezin utjecaj na Francusku revoluciju«, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 2 (2008) 1, 2, str. 25–50. doi: <https://doi.org/10.33604/sl>.
50. »Universal Declaration of Human Rights«, United Nations General Assembly, Paris 1948. Dostupno na: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (pristupljeno 12. 7. 2019.).
51. Wolfe, Charles T., Shank, J.B., »Denis Diderot«, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Metaphysics Research Lab, Stanford University Press, Stanford 2019. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=diderot> (pristupljeno 15. 7. 2019.).

(Auto)cenzura na primjerima filozofskih tekstova Diderotove Enciklopedije

Sažetak

Autocenzura je oblik cenzure o kojemu se puno ne govori niti istražuje. No, pojavljuje se, kako u totalitarnim tako i u demokratskim društvima, kroz čitavu povijest pisma, izdavaštva i slobode govora. Od povijesnog pregleda preko razmatranja različitih vrsta, načina provedbe, moralnih aspekata i dualne funkcije autocenzure dolazi se do konkretnog oblika promišljene autocenzure. Ona stvara posebnu tehniku pisanja “između redaka” koja poruku unatoč ograničenjima, uspijeva prenijeti od autora do inteligentna čitatelja služeći dodatno kao zaštita od oštre cenzorske ruke. Takvom su se tehnikom, među ostalim, koristili autori *Encyclopédie* ou *Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751 – 1772). Predvođeni Denisom Diderotom, takozvani Enciklopedisti, u vrijeme prosvjetiteljstva borili su se za sekularizaciju mišljenja, suprotstavljanje religijskom autoritetu i za bolje obrazovanje svekolike javnosti. Unatoč stalnom nadgledanjima i zabranama izdavanja uspjeli su uz pomoć autocenzure prenijeti svoje heterodoksne poruke. U zadnjem dijelu rada, analizom sadržaja tekstova *Encyclopédie* prikazani su izravni primjeri autocenzure. Suvremeni se svijet ni danas nije oslobodio cenzure i autocenzure, osobito prisutnih u medijskome svijetu, stoga borba protiv kontrole i zabrane još uvijek traje.

Ključne riječi: cenzura, autocenzura, francuska enciklopedija, između redaka, Diderot

(Self) censorship with examples of philosophical texts of Diderot's Encyclopedia

Summary

Self-censorship is a form of censorship that is not much talked about or explored. But it emerges, both in totalitarian and democratic societies, throughout the history of scripture, publishing and free speech. From historical overview through analysis of different types, modes of implementation, moral aspects and dual function of self-censorship, arises a concrete form of deliberate self-censorship. It creates a special “between the lines” writing technique that, despite its limitations, manages to convey the message from an author to an intelligent reader, further serving as protection against the blade of censorship. This technique was used, among other things, by the authors of *The Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751 - 1772). Led by Denis Diderot, the so-called Encyclopedists, fought for secularization of opinion, opposition to religious authority, and for better education of the general public during the Enlightenment. Despite constant monitoring and bans on publishing, they were able to convey their heterodox messages through self-censorship. In the last part of the paper, direct examples of self-censorship are presented by analyzing the content of *Encyclopédie* texts. Even today, the modern world has not got rid of censorship and self-censorship, especially in the media world, so the fight against control and prohibition is still ongoing.

Key words: censorship, self-censorship, the French encyclopedie, between the lines, Diderot